

nebo 827–14. 2. 869 Řím), a Metoděj, vl. Methodius (815–6. 4. 885 Morava, údajně pohřben v katedrále na Velehradě), pocházeli z řecké Soluně (Thessaloniki) a vzdělání nabyli v Konstantinopolu, dnešním tureckém Istanbulu. 855 vytvořili slovanské hlaholské písmo, do slovansko-makedonského dialektu přeložili církevní texty a zavedli slovanskou bohoslužbu. Na žádost velkomoravského knížete Rostislava působili na Moravě 863–864 jako misionáři byzantské církve. Po vyhnání Metodějových žáků slovanská liturgie na území č. zemí zanikla a pozdější pokusy o její oživení opatem Prokopem na Sázavě a Karlem IV. v Emauzích měly jen krátkodobé trvání, byla však dále pěstována v církvi východního ritu. – Tito slovanští apoštolové byli od 10. stol. uctíváni jako národní světcí v Bulharsku, na Moravě a v Čechách. Jejich nejstarší vyobrazení je doloženo z 11. stol. z kostela San Clemente v Římě a z 12. stol. v Kyjevě. Metodějův portrét vytvořil pro kapli sv. Kříže na Karlštejně v polovině 14. stol. Mistr Teodorik. Od r. 1863 jsou C. a M. patrony slovanských národů a od r. 1980 celé Evropy. Svatými byli prohlášení papežem Lvem XIII. až 1880. K cyrilometodějské tradici se v minulosti hlásily potlačované slovanské národy v habsburské monarchii i v turecké říši, neboť v ní spatřovaly příklad údajné dávné jednoty Slovanů. Rusofilům a ruským slavjanofilům sloužila jako argument pro kulturní sjednocení

Slovanů pod pravoslávím. Státní úřady habsburské monarchie pokládaly pěstování cyrilometodějské tradice za projev panslavismu, a tudíž protistátních snah. V emancipačním procesu Čechů a Slováků sehrála důležitou úlohu jako opora vůči germanizaci a maďarizaci. Záměrně byla tradice C. a M. vyzdvížena na Moravě 1848–1849 skupinou kněží kolem F. Sušila a v přípravách tzv. národní pouti na Velehrad. Moravští liberálové založili kulturně-politický spolek *Národní jednota sv. Cyrila a Metoděje* s nacionálním programem. Naproti tomu klerikální spolek *Dědictví sv. Cyrila a Metoděje*, ustavený 1850 jako obdoba *Svatojanského dědictví*, se zaměřil na vydávání náboženské literatury. Rozpolcenost cyrilometodějské tradice, obsažená již v hesle Sušilovy skupiny *pro vlast a církev*, se projevila v cyrilometodějském miléniu 1863. Poutí na Velehradě 5.–12. 7. měla ráz náboženský, ač na ni byli pozváni zástupci jiných slovanských národů. Národně-politický charakter měla cyrilometodějská slavnost s pěveckou soutěží v Brně 25.–26. 8. Znovu byla tradice C. a M. vyzdvížena v letech táborového hnutí 1868–1869, kdy došlo k založení časopisu *Cyril a Metod*. Oslava miléna Metodějova úmrtí se od února do října 1885 zúčastnily na Velehradě statisíce lidí. V bohaté literární produkci k tomuto miléniu jsou i pokusy interpretovat cyrilometodějskou tradici jako protiváhu tradice husitské. Bez hlubšího porozumě-

ní se v minulosti na cyrilometodějskou tradici odvolávaly i skupiny moravských separatistů. Oslavám výročí příchodu C. a M. 1963 předcházela široce založený archeologický průzkum velkomoravských nalezišť a zhodnocení cyrilometodějské misie, které vyzvedlo její státotvornou a kulturní stránku. Lidová tradice spojuje s kultem C. a M. kromě Velehradu též staroboleslavské paládium a Mělník, kde mělo být z Metodějova popudu ulito pro kněžnu Ludmilu; na Moravě je s tímto kultem spjata mariánská soška v Tuřanech. Jeho dalšími středisky jsou Osvětimany, Hamiltony, Vítochov, Lipůvka, Valašské Klobouky a Radhošť. K misionářské činnosti C. a M. vztahuje lidová tradice pověsti o studánkách-křtitelnicích, např. svatometodějské ve Staré Boleslavi a tzv. Cyrilce v Podivíně na Moravě. – C. a M. platili za patrony-ochránce proti bouři a blesku. Ve zlidovělém umění se dost zřídka vyskytují až v 19. stol., a to v moravských a slezských malbách na skle, jak křtí knížete Bořivoje, a zcela výjimečně ve volné plastice. V mnohem větší míře jsou zastoupeni v drobné zlidovělé grafice, především v poutních obrázcích a kramářských tisících modliteb.

Lit.: J. Böhm a kol.: *Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury*. Praha 1963; A. Božkov: *Izobraženijata na Kiril i Metodij prez vekovite*. Sofija 1989; SNSVU, s. 98–99; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 67–68. [lp + rj]

Č

čaj, té, thé – nápoj připravovaný ze sušených lístků čajovníku a druhotně také z různých tuzemských bylin a plodů spařených vroucí vodou. Zvyk pití pravého č. pochází z Číny. Existují různá podání, jak byl čajovník objeven a č. zařazen mezi jiné nápoje. V Asii bylo pití č. rozšířeno už v 15. stol. Do Evropy se dostal až v 1. polovině 17. stol. Do č. zemí se dovážel především č. čínský, jemuž se říkalo také ruský, protože Rusko bývalo jeho největším odběratelem. Dovážel se i č. z Indie a z Cejlonu. Podle způsobu zpracování, především sušení, se rozlišuje č. černý nebo zelený. Pití č. se v Čechách a na Moravě omezovalo jen na vyšší společenské vrstvy. Svědčí o tom mj. speciální nádoby a náčiní k přípravě a podávání č. užívané ve šlechtických domech a záznamy o něm. Např. v Černínském paláci v Praze se pro r. 1710 uvádějí číšky, konvice a nádoby na thé. Počátkem 19. stol. se pití č. ve

vyšších vrstvách stalo přímo módou: č. se servíroval pro rodinu i při společenských příležitostech. Obvykle se podával samotný, neslazený, někdy se přidávala smetana nebo mléko. Teprve v průběhu 20. stol. se č. více rozšířil i mezi střední vrstvy městského obyvatelstva. Přibližně od poloviny 20. stol. se konzum č. zvýšil a počal ze snídání vytlačovat bílou kávu. Od poslední třetiny 20. stol. dominuje mezi ostatními ranními nápoji: černou nebo bílou kávou, jejími náhražkami a kakaem. Mezi venkovským lidem se pily téměř výhradně bylinné čaje, pravý č. se podával spíše jako lék. Bylinné čaje se pily nejen pro léčebné vlastnosti, ale i jako preventivní prostředek proti onemocnění, také pro zahřátí i jako nápoj pro zahnání žízně. Býval to odvar ze sušených šípků, z listů jahodníku, z kvítků prvosienky jarní ad. K léčivým patřil květ černého bezu, lípy, třešalky, šalvěje, máty, divizny, sušených borůvek a řady dalších

léčivých bylin. V posledních desetiletích 20. stol. se pití bylinných čajů značně rozšířilo díky propagaci správné výživy, přírodní léčby i široké nabídce čajů v lékárnách a ve specializovaných prodejnách.

Lit.: P. O. Mattioli – T. Hájek z Hájků: *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha 1562. Výbor Praha 1982; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 41, 61; Z. Žáček: *Zajímavě o kávě, čaji a kakau*. Praha 1962; S. Hejda: *Kapitoly o výživě*. Praha 1985. [jš]

čardáš, párový točivý tanec na místě, který má svůj původ v maďarském tanci 1. poloviny 19. stol. Původně se skládal ze tří částí: *lassú*, *friss* a *gyorn* (pomalý, živý a rychlý), později již jen ze dvou částí, pomalé a rychlé. Hudební doprovod č. charakterizuje tzv. novouherský styl a novouherské písně. Jako módní tanec se rozšířil na územích bývalého Uherska (tedy i na Slovensku) koncem 19. a počátkem 20. stol. Proto jej lze

nalézt především na moravsko-slovenském a moravsko-slezském pomezí (Velké Karlovice, Horní Bečva, Starý Hrozenkov). Výskyt č. nebyl na Slovensku rovnoměrný. V některých oblastech se tancoval se všemi typickými znaky v melodice, rytmice a pohybové struktuře (j. Slovensko), jinde zdomácněly pouze melodie nebo jen název, jenž se začal užívat při místních točivých tancích rychlého tempa. Pohybovou stránku původních tanců obohatil č. většinou o tzv. dvojkročku (pomalá část tance), popř. o srážení nohou, s čímž souviselo i tzv. čarodášové taneční držení dvojice (v postavení proti sobě, kdy tanečník uchopí tanečnici v pase a ona jeho v ramenou, nebo se drží volně za ruce).

Lit.: J. Kresánek: *Slovenská ľudová pieseň so stanoviska hudobného*. Bratislava 1951, s. 56–57; Z. Jelínková: *Točivé tance*. In: Lidová kultura východní Moravy. Gottwaldov 1960, s. 103–161; C. Zálešák: *Ľudové tance na Slovensku*. Bratislava 1964, s. 241–244. [mp]

čaroděj, mág, kouzelník, šaman, bobonář, strigoň, božec – převážně negativní postava s mimořádnými až nadpřirozenými schopnostmi vystupující v pohádkách a pověstech. Zčásti se kryje i s pojmem černokněžník, nekromant. Osoba, která získala svou zvláštní moc zvládnutím tajné (okultní) vědy, je známá v literárních textech od starověku (Egypt). Z antické tradice do příběhů v díle *Gesta Romanorum* přešel č. Vergilius. V západoevropské tradici (Francie, Anglie) proslul č. Merlin. Za čaroděje bývali pokládáni středověcí i renesanční učenci, pokud jejich přírodovědné nebo lékařské znalosti předstihly svou dobu. Patřili k nim Albertus Magnus (Albert Veliký, kolem 1200–1280) a R. Bacon (asi 1214–1294), z doby barokní proslul severočeský záračný lékař Kytl z Krásné (býv. Šumburk u Jablonce n. Nisou), o němž se tradovalo, že měl kouzelnou knihu a dovedl létat na plášti. Čarodějům se přičítalo, že dovedou omlazovat (povařením rozsekaného těla v kouzelném lektvaru), a o mnohých se tvrdilo, že mají spoly s ďáblem (Faust, polský Twardowski). Tradice hovoří o černých školách, proslula zejm. krakovská a wittenberská (Melanchton). Lokálním č. býval majitel kouzelné knihy, který dovedl zmrazit zloděje, zadat úkol havranům-pomocníkům apod. Nejčastějším majitelem kouzelné knihy byl mlynář nebo myslivec. Kouzelné praktiky ovládali zejm. pastýři, pytláci, kati, vandrovní tovaryši (zaklínání hadů), cikáni (žehnutí ohni). Postava č. vystupuje v pohádkách. K nejznámějším náleží *Aladdinova lampa* (AaTh 561), kde čaroděj kouzelnými praktikami otevře podzemní poklad, a *Čaroděj*

juv učení (AaTh 325), v níž sluha pomocí kouzelné knihy ovládne umění proměňovat se ve zvířata. Jako postava lokální pověsti vystupuje doktor Faust (*Faustův dům* v Praze). Jeho působení je doloženo v řadě německých měst, pobyt v Praze je smyšlenkou. Populární postavou je kouzelník Žito: při soutěži spolkl bavorského kouzelníka (škorně vyplívl), přijel za králem na voze taženém kohouty, lakomému kupci prodal věchty slámy krátkodobě proměněné v prasata. V. t. čarodějnice, čáry a kouzla, pověrečná povídka.

Lit.: J. Gebhart: *Oesterreichisches Sagenbuch*. Pest 1863, s. 205; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; J. Krzyżanowski a kol.: *Slownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 72–74 (*czary*); EM 1, 1977, sl. 255–261 (*Albertus Magnus*); M. Pulec: *Severočeský Faust*. Ústí n. Labem 1988; G. Mahal: *Faust, Die Spuren eines geheimnisvollen Lebens*. B. m. 1995, hl. s. 218. [dk]

čarodějnice [ze stslav.], zlá kouzelnice, bosorka, čaromůra, ježibaba – osoba negativního charakteru, která magickými úkony (čarováním) údajně poškozují své okolí. Tím se liší od tzv. božců či bohyně. Jako polormytická osobnost vystupuje v pohádkách. Má řadu dalších názvů: *čarodownyca* (ze stslav. *čar*, znak), *čava* (Horňácko), *bosorica* (z maď.). Z praktik v oblasti nejnižšího stupně magie, *sorcellerie* (čarodějnictví), bývaly podezřívány mnohé osoby, zejm. ženy, ale i muži (čaroděj, čarodějník, *čarodeník*, zlý kouzelník, hanl. *ježdědek*). Víra v existenci čarodějníc je dosud živá v mnoha oblastech. – V běžném jazyce bývá vůbec starší žena označována jako *stará č.* Naproti tomu *čarodějka* je dívka či mladá žena, která někomu svou krásou učarovala. – Podle lidových představ bývá č. osoba starší, většinou poznamenaná i tělesným vzezřením, postavou a oblečením. Charakterizuje ji chůze o holi, sehnutá páteř, pronikavé a uhrančivé oči, řídké zuby s vyčnívajícími špičáky, výmluvností zašpičatělý jazyk, vystouplá a špičatá brada, orlí nos, kostnaté a vyzáblé ruce a prsty s dlouhými nehty, snědší pokožka s bradavicemi, tři chlupy na nose nebo na bradě, hlava krytá šátkem spadajícím hluboko do čela a celkově neupravený zevnějšek. Podle některých vyprávění to však mohou být i osoby mladé a krásné. – Všechny čarodějnice jsou podezřívány ze styku se zlými mocnostmi, jmenovitě s ďáblem. Do podezření z čarodějnictví upadají jedinci žijící osaměle nebo vůbec ti, kteří se nějak odlišují od ostatních spoluobčanů. – Č. údajně chodívá dům od domu a prohlíží si vhodné objekty pro čarování čili bosoření, jindy bývá naopak žádána o různé rady, dokonce i za

úplatu vyzývána, aby se někomu pomstila, aby např. onemocněl či dokonce zemřel. Působí škody na úrodě (dovede přivolat deště, krupobití a bouře, pro vlastní užitek stahuje úrodu z polí), na domácím chovu (posílá na dobytek různé nemoci, hl. mor, odebírá kravám mléko), na obydlí (posílá oheň či povodeň, způsobuje, že se v domě nic nedaří, např. špatně se stouká máslo), na jednotlivých osobách (posílá nemoci i smrt, neúspěch i neštěstí). Na druhé straně dovede přičarovat lásku, věstit budoucnost i jinak se odměnit za prokázanou službu. Podle lidových představ se č. může přeměňovat v jiného tvora, v kočku, v ropuchu apod., nebo přeměnit i druhého člověka, např. nevěrného mládence v kozla. Její možnosti jsou údajně téměř neomezené, protože se podle křesťanské věrouky zaprodala ďáblu, a to za cenu svého posmrtného života. – Podle lidových představ se č. zmocní cizího majetku tak, že získá předmět z domu, který si vyhlédla (hrstku hnoje), a pak podle principů sympatetické magie napodobuje určitou činnost (stahuje v noci plachtou rosu, tj. úrodu z polí; dojí přes bidlo cíchu, tj. odebírá mléko sousedově krávé). Podle zásady magické negace má všechny tyto činnosti vykonávat nahá. Člověku může *udělat* tím, že se zmocní kousku jeho nehtu, vlasů nebo části oblečení, magickými praktikami může přivodit nemoc i smrt. Mučení a záhuba osob propichováním figurek z hlíny nebo vosku se zalitými vlasy nebo nehty příslušné osoby (*lepenec*) je doloženo také v českém národopisném materiálu. Kouzlo mělo vést k těžkému onemocnění postiženého i k jeho smrti. Figurka (*volt*) je známá ze šamanismu snad všech přírodních etnik (kouzlo *woodo*). – K vyvolání různých nemocí vyráběly čarodějnice prášky (*prachy*) ze záhadných ingrediencí: ze žab, štírů, krys, netopýřů, lidských kostí, hřbitovního prachu, zbytků rakví apod. Čarodějnice užívaly též magii slova, zaklínání vyzývající mocnosti pekelné a křesťanské modlitby odříkávané pozpátku. K čarodějným úkonům patřilo i znesvěcování kostelních hostií či jiných předmětů křesťanského kultu a pronášení rouhavých slov. Za to byly osoby podezřelé z čarodějnictví od středověku krutě stíhány církevní inkvizicí. Na mučidlech vypovídaly o účasti na tzv. sabatech, společných sněmch čarodějníc se Satanem, na nichž se údajně prováděly parodie křesťanských obřadů a jiné přestupky proti církevním příkazům. Byly to vesměs výpovědi o zážitcích z halucinací, vyvolaných buď emotivně, nebo rostlinnými či minerálními jedy (halucinogeny). Čarodějnice se zabývaly také tzv. nekromancí, vyvoláváním duchů zemřelých osob. – K čarodějnickým pomůckám patřili živí tvorové

(zejm. černé barvy a slepí) jako psi, kočky, sovy, slípky, kohouti, netopýři, žáby (hl. ropuchy), fretky či králíci, předměty křesťanského ritu, zvl. posvěcené (křída, voda, svíce, hostie), předměty z blízkosti mrtvých osob a ze hřbitova vůbec. Nezbytnými atributy byly: křišťálová koule nebo zrcadlo, hůlka či meč, koště, lampa a svíce (někdy černé nebo ovázané černou stužkou). Složitější vybavu vyžadovalo čarodějnictví vyššího řádu. – Tradiční způsoby poznávání čarodějnic byly podstatně jiné než praktiky užívané při soudních výsleších. Donedávna byla šířena pověra, že č. vystupuje z dlaně kravský struk, kterým pak ubírá spoluobčanům mléko. Kněz prý může č. poznat ve chvíli, kdy žehná obrácen k věřícím tváří, č. má totiž být k oltáři otočena zády, pod paží drží cihlu, v ruce hrotek a sedí na nízké stoličce. K rozpoznání sloužily stolička a vařečka vyřezávaná od svátku sv. Lucie (13. 12.) až do Božího narození (24. 12.). O půlnoční mši měl dotyčný na stoličku usednout a podívat se otvorem ve vařečce; tak uviděl místní čarodějnice otočené k oltáři zády. – Před č. v podobě černé kočky je možno se zachránit útekem na pec nebo vlastnictvím určité rostliny či amuletu. V době lhlnutí nových tvorů se nemá z domu nic půjčovat a také jindy, půjčuje-li se z domu nějaký předmět, má být vždy napřed položen na roh stolu. Obrana proti očarování nebo tzv. udělání spočívá v tom, že postižený musí č. poznat. V rámci výročních zvyků bylo prý také možné o Štědrém večeru nebo o Velkém pátku prohrabávat ohřeblý potok; to pak *bosorky nemohly po celý rok bosorovat* (Hornácko). – Velkou moc měly čarodějnice v některých dnech: o Velkém pátku, filipojakubské noci (30. 4.), svatojánské noci (24. 6.), v den sv. Petra a Pavla (29. 6.), o Štědrém večeru (24. 12.) a na svátek Tří králů (6. 1.); zvlášť silnou moc měly na křižovatkách (*křížných cestách*) a rozcestích. O svátku sv. Jana Křtitele (24. 6.) vykvétala dokonce *bosorácká bylina* hadinec obecný (*Echium vulg.*) a šlehnutí touto rostlinou i dotyk jejím stonkem byly prý velmi obávané, zejm. na rozcestí. V uvedené dny měly čarodějnice konat i velká shromáždění (*sabaty, rajdy*) na různých vyvýšeninách a bály na lukách, sjížděly a slétávaly se k nim na košťatech a ohřeblech. Dosud je ve velké oblibě výroční zvyk pálení čarodějnic večer o filipojakubské noci. – K nápravě utržených škod na zdraví i na majetku se postupovalo podobně jako proti uhranutí či působení mûry, vlkodlaka nebo upíra. Byly to zákroky velmi přísné, protože škody mohly končit i smrtí či jinou těžkou úhonou postiženého, říkalo se, že čarodějnice *mohou vzít člověku i duši*. Čarodějnicím bylo např. přičítáno onemocnění *střily* či *střeleninami*,

podstrely, ústřely (vertebrogení potíže) nebo různými hnisajcími boulemi, z nichž někdy vylézaly i střípky kosti (furunkly). Mohly být vyléčeny buď slepým nábojem střešeným na bolavé místo (jen pod otevřeným komínem), anebo jinou složitou procedurou. Např. bylo nutno si opatřit odvar z devatera dřev, ale jen takových, *na nichž se pták nenazere*, tímto odvarem nemocného omýt, slivky potom vylít k černému bezu (*Sambucus nigra*) a říkat při tom: *Gbez, pod tebu leží černý pes, odkál toto na mňa prišlo, tam to nes!* a potom utéci z toho místa úprkem (moravsko-slovenské pomezí). – Podobných praktik bylo mnoho a každý takový úkon byl spjat i s jinými pověrami: s očistou vodou či ohněm, s průpovědí nebo napsaným říkáním, s útekem či ztrestáním škůdce (např. očarované máslo se mělo ukrojít posvěceným nožem). – Čarodějnictví a stejně tak magie představují relikty magicko-kosmologického přírodního nazírání světa. Vpravování o čarodějnicích lze nalézt ve všech světových kulturách. O velmi negativním vztahu k čarodějnicím svědčí i zmínky v židovském Starém zákonu: *Čarodějníci nedáš živu býti!* (Ex 22, 18 i jinde), na něž pak navázalo křesťanství a navíc spojilo existenci č. s představou ďábla. – V č. zemích jsou připomínáni kouzelníci a hadači v kronice Kosmově z 12. stol., ale podrobnější popisy čarodějnictví pocházejí až z pozdější doby, vlastně až z let pronásledování a soudních procesů. Ty byly zahájeny až po vydání buly *Summis desiderantes affectibus* papežem Inocencem VIII. v Římě v předvečer svátku sv. Mikuláše 5. 12. 1484 a 1487 dílem dominikánů Sprengera a Institorise *Malleus maleficarum* (Kladivo na čarodějnice). Pronásledování čarodějnic mělo v evropských zemích některé místní odlišnosti: mnohem mírnější průběh mělo v Anglii, těžký naopak ve Francii a v některých

oblastech německých. V č. zemích, kde byly pověry o čarodějnicích rozšířeny stejně jako v ostatní Evropě, byly tresty za tyto přečiny vynášeny rozumněji, v soudních jednáních postačovalo často jen složit *očistnou přísahu*. Horší dopad měly čarodějnické procesy ve Slezsku, zejm. v oblasti biskupství vřatislavského, a to již od 2. poloviny 15. stol. Rekatalizace v 17. stol. rozšířila procesy do českých a moravských oblastí a vedla k udlení mnoha hrdelních trestů upálením či oběšením. Kromě mnoha jiných proslul počátkem 17. stol. řadu let trvajícím soudním spor proti budiměřickému sedláku Janu Mandelíkovi zv. Nežerka, vedeným boleslavským hejtmanem Hynkem z Valdštejna. Proces, konaný v Nymburce, přinesl několik obětí z Mandelíkova okolí, ale nepoddajný sedlák byl nakonec z vězení propuštěn. Tragicky skončil proces ve Velkých Losinách na Šumpersku 1678–1696, v němž zásahem advokáta a později i soudce Jindřicha Františka Bobliga bylo umučeno při výsleších nebo potrestáno smrtí upálením několik desítek osob, mezi jinými i římskokatolický kněz Kryštof Alois Lautner. Ve všech těchto procesech byli obvinění nuceni přiznávat své zločiny prováděné na lidech i jejich majetku, podrobně popisovat svou účast na čarodějnických sabatech a přiznat své vztahy k ďáblům a jejich vládci Satanovi, který při těchto slavnostech vystupoval v podobě kozla, a také vylíčit způsoby provádění různých čarů a kouzel. Obžaloby z čarodějnictví ukončil výnos Marie Terezie (1766). S rozvojem obecné vzdělanosti víra v existenci čarodějnic postupně zanikala a čarodějnice se stávaly už jen námětem lidových vyprávění. – S tradičními představami čarodějnic nelze spojovat snahy některých novodobých sekt, např. v Anglii tzv. sdružení Wicca (odvolává se na starokeltské čarodějnictví), a různé sekty tzv. satanismu. Souvisejí se vzestupem nedůvěry ve výsledky moderní vědy a s potřebou hledání alternativních výkladů. – Č. bývá oblíbeným námětem nebo motivem lidového podání. Tradují se drobné epizody o jejich vlastnostech a činnostech (některé látky jsou mezinárodní): chová doma skřítku nebo kouzelnou knihu, chodí lidi tlačit jako mûra, ubírá užitek kravám. Kouzelná mast jí propůjčuje schopnost létat (zejm. na sněm čarodějnic, konaný na určitém místě: hora Brocken o Valpuržině noci, Radhošť o svatojánské noci) nebo potřením máselnice nastloukat množství másla, které se promění v *kravinec*, udělá-li někdo nad ním kříž. Mezi evropské látky náleží zejm. *stloukání másla* (Christ. 3040) a *sledování čarodějnice na sabat* (Christ. 3045): po vyslovení magické formule odlétá č. na ohřeble, na koštěti. Představa č. je doložena od starověku. V Mezopotámii byly za čarodějnice pokládá-

ny zaklínačky hadů. V *Odyssei* proměnila č. (Kirke) muže ve vepře, ve středověké arabské pohádce o *Sidi Numanovi* (AaTh 449) ve psa. V mnoha pohádkových syžetech usiluje č. o záhuby hrdiny nebo hrdinky: *Sněhurka* (AaTh 709), *Fortunatus* (AaTh 566), *Jeníček a Mařenka* (AaTh 327A), *magický útěk* (AaTh 313), *bratříček a sestřička* (AaTh 450), *domácnost čarodějnice* (AaTh 334) ad. K obecným látkám náleží vyjížďka č. na čeledínovi proměněném v koně kouzelnou uzdou. V t. čaroděj, čáry a kouzla, černokněžník, fetišismus, léčivé rostliny.

Lit.: J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N; J. Čizrnář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; R. T. Christiansen: *The Migratory legends*. (Christ.) Helsinki 1958; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Hornácko. Brno 1966, s. 532–538; EM 6, 1990, sl. 960–992 (*Hexe*); B. Šindelář: *Hon na čarodějnice*. Praha 1986; M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993; R. Cavendish: *Dějiny magie*. Praha 1994.

[jjn + dk]

čáry a kouzla, nejrůznější magické praktiky a úkony. Slovo *čáry* vzniklo z kouzelné schopnosti kreslit magické obrazy (muří noha, kruh). Podobně v něm. *Zauber* pův. představovalo tajné písmo s magickou mocí, stsl. *čar* znamenalo znak. Kromě černé, negativní magie (přivolání nemoci, usmrcení, zakletí zvířete i člověka) existovala i magie bílá, pozitivní, mj. napravující důsledky magie černé. Znalost č. a k. se přičítá majitelům kouzelné knihy ovládajícím exorcismus (vymítání ďábla), v lidovém prostředí pak těm, kdo měli výlučně zaměstnání, a tedy možnost snáze porozumět přírodním živlům (pastýř, myslivec, mlynář). Ovládání kouzelných praktik bylo přičítáno vysloužilým vojákům, žebrákům, cikánům, ženám-bylinkářkám (bohyně), absolventům zvláštních kouzelnických škol (černokněžník). Znalost č. a k. byla přičítána hledačům pokladů (Benátčan), lapačům a zaklínačům hadů (povídky o *zkušeném a nezkušeném vandrování*), potulným mlynářským tovaryšům (krajánek). Myslivecké č. a k. byly zaměřeny na zajištění jistého zásahu při střelbě, vojenské a zbojnické č. a k. naopak na ochranu před střelami. Specifické byly čáry zlodějské (ručička nekřtěňátka zajišťovala neviditelnost, zlodějská polévka bezpečnou krádež), cikáni měli ovládat oheň, který běžel po slaměné střeše jako po šňůře a beze škody. Tyto a mnohé další prvky tvoří náplň lokálních pověstí a epizod ze života. V t. čaroděj, čarodějnice, pověrečná povídka.

Lit.: D. Klímová-Rychnová: *Příprava katalogu českých pověstních žánrů*. SN 11, 1963,

s. 439–484; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 72–74; D. a G. Bandini: *Kleines Lexikon des Hexenwesens*. München 1999. [dk]

časopisy viz národopisné časopisy; *hesla věnovaná jednotlivým časopisům*

častuška, písňový žánr rozšířený od 2. poloviny 19. stol. v ruském folkloru. V textu reaguje na aktuální osobní, dobové nebo také politické události, má improvizovaný, žertovný charakter. Častušky byly tematicky pův. spojeny s prostředím venkova (např. lyrické písně o útrapách lásky, *stradanija*). Později pronikají do měst, kde se obohacují o nové náměty, získávají ráz aktuálních popěvků. Nejčastěji mají podobu čtyřveršové strofy, s volnou vazbou textu a nápěvu, charakteristické je jejich řazení v cykly (*věnce*), v nichž každá č. je ukončeným celkem a současně částí celku obsáhlejšího. Častušky bývají prováděny ve spojení s tancem, pův. je zpívala děvčata, později se zpívaly i ve smíšeném obsazení, k němuž se připojuje instrumentální, zpravidla harmonikový doprovod. K prvním sběratelům častušek v Rusku patřili A. Bylov, V. Simakov, G. Beloreckij. Podle vzoru ruských a sovětských častušek se i v č. zemích po 2. světové válce skládaly a zpívaly aktuální písně např. s družstevní tematikou, nacházející uplatnění při různých schůzích a dobových kulturně politických programech.

Lit.: E. Vrabcová: *Kolchozní častušky*. Praha 1954; S. G. Lazutin: *Russkije narodnyje pesni*. Moskva 1965; V. J. Gusev: *Estetika folkloru*. Praha 1978, s. 142–144, 190–191, 256–257. [lt]

čechelné, v obyčejovém a civilním, resp. vrchnostenském právu poplatek spojený s uzavíráním sňatku poddaných za feudalismu. Název je odvozen od slova *čechel* (košile), něm. zní *Schürzengeld*. Č. platil ženich feudálnímu pánovi za nevěstu, jestliže se stěhovala na jiné panství, ale č. bylo též chápáno jako poplatek za povolení k sňatku obecně. Z Mladoboleslavska je doloženo, že č. musely donést selské dcery před svatbou na zámek, odkud se často vracely *bez věnce* (zbaveny panenství). [ih]

čeladenský, párový tanec 2/4 taktu s pevnou vnitřní vazbou z oblasti Lašska, nazvaný podle obce Čeladná. Zaznamenaný byl v několika variantách (taneční píseň s incipitem *Ztratil žebrak kabelu*), i pod jinými názvy (mlynařsky). Do širšího povědomí se č. dostal zásluhou L. Janáčka. První provedení se konalo na koncertu *Vesny* v Brně 1891, vydán byl v úpravě pro klavír a s tanečním

Tanec čeladenský. Lašsko, zapsal L. Janáček 1893 (NTM, s. 36)

popisem ve druhém sešitu *Národních tanců na Moravě* (1891); prokomponovanější stylizaci č. vydal L. Janáček (spolu s tancem pilky) ve sbírce *Moravské tance* (1905). Pro č. byl charakteristický výskok tanečnicků v úvodu tance a následné poskoky s poklepy jedné nohy o druhou, které byly ukončeny společným vířením tanečnicků. Ve většině lašských variant č. byly skočné pohybové prvky nahrazeny jinými, např. přeměnným krokem.

Lit.: L. Janáček – L. Bakešová – X. Běhálková – M. Zeman: *Národní tance na Moravě*. Praha 1953, 2. vyd.; F. Bonuš: *Lidové tance na Lašsku*. Praha 1953, s. 24–25; V. Socha: *Lidové tance na Lašsku III*. Ostrava 1986; Z. Jelínková a kol.: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska IX. Lašsko*. Popisy tanců ke stejnojmenné videokazetě. Strážnice 1996. [mp]

čeled', skupina námezdních pracovníků, na rozdíl od nádeníků v dlouhodobém námezdním poměru, během něhož se stávali součástí domácnosti svého zaměstnavatele, který vůči nim získával i disciplinární pravomoc. Pův. se čelední službou rozuměla jakákoliv dlouhodobá služba, např. i služba drobných šlechticů na panovnickém dvoře (Žižka je v soudobých pramenech nazýván čeledínem krále Václava). Postupně se však pojem čelední služby zúžil na službu nekvalifikovaných nebo málo kvalifikovaných pracovníků z lidových, převážně vesnických vrstev. Nejpočetnější skupinu tvořila č. selská, doložená již ve středověku. Systém čelední služby v selském hospodářství byl specifickým rysem *západoevropského* typu rodinné domácnosti, v němž převažovala individuální rolnická hospodářství a pro nějž byl příznačný relativně vysoký sňatkový věk, předpokládající předchozí čelední službu. Ve vých. a jihových. Evropě, stejně jako v mimoevropských populacích s převažujícími složenými rodinnými domácnostmi se selská čeled' vyskytovala jen málo. S rozvojem vrchnostenského režijního hospodářství v č. zemích vzrůstal od 16. stol. význam č. panské (vrchnostenské), početná byla i č. ve městech, převážně venkovského původu. Č. byla zprvu přijímána do služby výlučně na základě nabídky a poptávky, zpravidla

o sv. Martinu, a to na jeden rok, během něhož nesměla službu opustit. Od 16. stol. však začala vznik čeledního poměru regulovat vrchnost. Zaváděla každoroční *stavění sirotků*, zdůvodňované péčí o jejich hmotné zajištění a výchovu, které se záhy změnilo ve *stavění* dětí všech poddaných. Vrchnostenské úřady při něm rozhodovaly, které děti půjdou do vrchnostenské služby, které budou sloužit u sedláků a které popř. jinde (v rodinách vrchnostenských úředníků apod.). Odsloužením povinných čeledních let byl od přelomu 16. a 17. stol. až do r. 1781 podmiňován i souhlas vrchnosti se sňatkem poddanských dětí. Pro sirotky tato povinnost (tzv. sirotčí léta) existovala až do r. 1848. Již od 15.–16. stol. byly jednotlivé aspekty čelední služby postupně regulovány zemskými sněmy (přijímání do služby, vydávání zběhlé č., mzdové taxy apod.). V plném rozsahu však byla její pravidla v celozemském měřítku kodifikována až čeledními řády, vydávanými státem od r. 1753. Ty sice dlouho konzervovaly její patriarchální charakter, postupně však přece jen stále více respektovaly smluvní charakter čeledního poměru. – Nejvíce č. pocházelo z méně úrodných venkovských oblastí s drobnými rolnickými usadlostmi. Zámožní sedláci zaměstnávali i několik sloužících obojího pohlaví. Jejich počet kolísal podle výkyvů agrární konjunktury, počtu a stáří hospodářových dětí a robotních požadavků vrchnosti. Do služby u sedláka přicházely jako pasáci (husopasky) nebo chůvy i malé děti, zejm. sirotci, kteří tak nacházeli hmotné zajištění (obvykle jen oděv a stravu), dále děti podruhů a drobných zemědělců. Zato v panských dvorech sloužili většinou fyzicky vyspělí jedinci (dívký kolem 20, chlapič kolem 25 let). – Podle vykonávané práce se ve vrchnostenském hospodářství rozlišovali šafáři (správci dvorů), šafářky (řídily mléčné hospodářství a práci děveček), mejstřící či nádvorníci (opravovali nářadí), řezáči píce, pluhaři, pacholci (pečovali o potah), pohůnci (poháněli potah při orbě), pasáci (*voláci, skotáci, sviňáci*), děvečky ad. Jednotlivé kategorie se zřetelně lišily kvalifikací i mzdou. – Vrchnost zaměstnávala rovněž tzv. č. zámeckou, starající se o provoz zámku (vrátný, klíčnice, hlásný) a o osobní potřeby rodiny majitele (komorné, kuchařky, služky, chůvy). Svoji č. chovali na venkově též vrchnostenská úředníci a zřizenci (např. lesní personál), kteří ovšem sami formálně rovněž patřili k č., klérus (farská č.) i majitelé nebo nájemci drobných průmyslových podniků (hamerní a sklářští mistři apod.). V dobové terminologii byli jako č. označováni zpravidla i kvalifikovaní pracovníci

těchto podniků (*hamerní čeládka*), jejich postavení se však od postavení vlastní č. dosti odlišovalo. – Také názvy selské č. byly diferencovány podle věku a pracovního zařazení. Mezi děvečkami se rozlišovala *mladšíinka* a *starší děuka*, popř. děvečka *velká, malá a třetíčka* (obvykle pečovala o malé děti). – Z hlediska osobní svobody a příslušnosti k panství byla rozlišována č. svobodná, poddaná a cizopanská. Pro většinu sloužících znamenala čelední služba jen dočasné zařazení do pracovního procesu, nebyla jejich celoživotním osudem. Byla mj. i určitou formou získávání pracovních zkušeností a umožňovala sloužícím získat i nevelké úspory před jejich vstupem do manželství. – Č. byla zpravidla svobodná (neženatá a neprovdaná), její sňatek byl poddanskými řády výslovně zakazován. V některých oblastech čeledin sňatkem přecházely do kategorie podruhů, čímž jeho sociální status klesal (např. nesedal při jídle u stejného stolu s hospodářem, zatímco pacholek ano). Ženatí zpravidla byli většinou jen příslušníci některých profesí v panských dvorech (šafáři, ovčáčtí mistři, někdy pasáci), na zámku nebo ve městech (podomci, kuchařky), setrvávající ve službě delší dobu, popř. celoživotně. Jinak byla vesnická č. vesměs mladá, jen zřídka překračovala věk 25 let. – I když od 19. stol. do čelední služby postupně pronikaly vztahy moderního kapitalismu, udržovala si tato instituce až do poloviny 20. stol., kdy zanikla za kolektivizace, silně patriarchální rysy. Selská č. byla chápána jako součást hospodářovy domácnosti (lat. se označovala jako *familia*), bydlela a stravovala se u něho, část mzdy dostávala v naturáliích (ošacení). Hospodář odpovídal za výchovu své č. (za feudalismu byl i trestán za její přestupky), byla mu kázeňsky podrobená, zvykově právo mu dávalo také možnost tělesně ji trestat. Dvorská č. byla běžně trestána i vězením. Vynucenou službu pro vrchnost většinou nenáviděla a často z ní zbláhala. – Zvláštní postavení mezi č. zaujímali ovčáci. Pracovali jednak jako ovčáčtí mistři a pacholci ve vrchnostenských ovčinech, jednak se dávali najímat jako obecní pastýři. Zabývali se i léčením dobytka a úklidem uhynulých kusů. Jejich povolání se dědilo z generace na generaci a do r. 1704 bylo považováno za nečestné. Tvořili jakýsi izolát navzájem propojený příbuzenskými svazky. Ovčáčtí mistři v panských ovčinech byli obdobou šafářů, ovčáčtí pacholci se svým postavením blížili ostatní čeledi. Zvláštností ovčáckých mistrů a pacholků bylo, že spolu s vrchnostenským dobytkem pásli i vlastní stádo (tzv. ovčákův kmen), což jim dávalo samostatnější postavení. Podle úkolů, které plnili, dostá-

vali jednotliví ovčáčtí pacholci zvláštní ná-zvy (např. o skopce pečoval *hamlknecht*). – Hmotné postavení selské i vrchnostenské čeledi bylo dosti ubohé. Pacholci a děvečky spali v chlévech a v nevytápěných komorách, ve dvorech ve společných čelednicích. Hospodáři se mnohdy k č. chovali hrubě, až nelidsky. Dobová homiletika kritizuje zejm. bití čeledi a vulgární nadávky dávané děvečkám, soudní spisy dokládají, že služebné se často stávaly objektem sexuálních choutek svých zaměstnavatelů. Většina nemanželských dětí na vesnici se rodila právě děvečkám a mezi nimi se také často nacházejí delikventky obviněné z infanticidy, jež byla logickým důsledkem nelítostného vztahu společnosti k svobodným matkám i jejich dětem. Děvečky dokonce musely snášet pravidelné potupné prohlídky (*ohledání*) zkušenými ženami, střežícími jejich mravopověstnost. – Značná část vesnické mládeže, zvl. z chudých oblastí, odcházela za službou do městského prostředí. Ve městech byly žádány zejm. děvečky, resp. služky pro výkon domácích prací, chůvy, kuchařky, ale též různí podomci (*hausknechti*), pacholci ke koním apod. V městském prostředí bývala čelední služba častěji než na venkově celoživotním osudem, i když také zde většina služek zůstávala ve službě jen do provdání. Začleněním do domácnosti zaměstnavatele a pod jeho kázeňskou pravomoc se č. ve městech blížili i řemeslníci, tovaryši a učni. Odlišovali se však vyšší kvalifikací a začleněním do cechovní struktury. Za procesu urbanizace v 19. stol. početní váha č. ve městech rostla. Sloužící z chudých agrárních oblastí Čech a Moravy odcházeli za službou nejen do Prahy, Brna a dalších českých a moravských měst, ale v hojně míře i do Vídně, kde tvořili významnou složku její populace. V. t. čelední řády. Lit.: H. Morgenstern: *Gesindewesen und Gesindedienst in Österreich*. Wien 1902; V. Urfus: *Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století*. Právně-historické studie 2, 1956, s. 198–242; J. Ehmer – M. Mitterauer (eds.): *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien – Köln – Graz 1986; A. Fauve-Chamoux – L. Fialová (eds.): *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*. Praha 1997; E. Maur: *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle úry z roku 1651*. Historická demografie 23, 1999, s. 85–136; M. Čerman – H. Zeithofer (eds.): *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Guts herrschaften, 16.–19. Jahrhundert*. Wien – München 2002; L. Fialová: *Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*. Historická demografie 26, 2002, s. 147–166. [em]

čelední řády, státem vydávané právní normy upravující čelední pracovněprávní vztah. Na rozdíl od starších právních norem, upravujících jen dílčí projevy čeledního svazku, přinášely jasnou obecnou definici jeho obsahu a charakteru a upravovaly systematicky všechny jeho aspekty. První čelední řád pro Čechy i Moravu byl vydán 1753. Vztah mezi zaměstnavatelem a čeledínem chápal jako nerovnoprávný. Při uzavírání pracovní smlouvy nemohl čeledín klást podmínky, byl vystaven disciplinární pravomoci vrchnosti i zaměstnavatele, nesměl nosit některé součásti oděvu. Podrobnější čelední řád (1765) mj. zaváděl jako novinku trest vězení nebo káznice za zběhnutí ze služby. Josefské řády (1782) poněkud více zdůraznily smluvní základ čeledního poměru, ale právní postavení čeledi v podstatě nezměnily. Vrchnosti nadále mohly nutit k čelední službě sirotky i děti poddaných nepotřebné ve vlastním rolnickém hospodářství. S transformací feudálního velkostatku v kapitalistický začala být ustanovení č. ř. vztahována jen na právní poměry osob pracujících v domácnosti zaměstnavatele, ať už na vsi, nebo ve městě. Základním východiskem jejich ustanovení byla koncepce smluvní volnosti, zastavená v občanském zákoníku z r. 1811, předpokládající rovnost smluvních stran. Č. ř. (pro Prahu 1857, pro Čechy 1866) však přitom nadále vycházely z tradičních představ o kárné pravomoci pána nad služícími a značně sloužící znevýhodňovaly co do práva na volný čas, odpočinek a mzdové nároky, do nichž byla započtena i strava a byt. Ochranné pracovní zákonodárství se na čeled nevtahovalo.

Lit.: P. Podlipský: *Zákonná ustanovení o čeledi platící v Království českém*. Praha 1892; V. Urfus: *Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století*. Právně historické studie 2, 1956, s. 198–253. [em]

čepce, pokrývka hlavy vdaných žen. Dostávala jej nevěsta při čepení před koncem svatby nebo krátce po ní. Šlo o zvyk rozšířený u všech Slovanů. Vdaná žena se pak neobjevovala před cizím člověkem s nepokrytou hlavou. Prostovlasé nesměly chodit ani svobodné matky. Čepce bývaly obvykle ušité z dílů tkaniny a tvarované šitím, skládáním, řasením a tužením nebo zhotovované speciálními textilními technikami. Občejně vsední nebo spodní čepce, nošené pod šátkem, si zhotovovaly ženy samy, sváteční hotovili specialisté (*čepčářky*, *Krepinmacher*). Čepce se dělí na dvě skupiny. – Č e p c e m ě k k é se uchovaly v okrajových, konzervativnějších částech č. zemí. Mohly být zhotoveny starými předrenesančními

technikami (sítováním, pletením na rámu), později pletením na jehlicích nebo háčkováním (stále z jedné soustavy nití). Vyskytovaly se na Valašsku, kde byly přílehlavé a měly na temeni naznačené *dýnko*. Od přelomu 19. a 20. stol. se často nahrazovaly tylovými čepci. Sítovaná dýnka byla též na Hané a na Uherskobrodsku. – Podobně jako č. z nálezů v rakouském Poysdorfu (17. stol.), vyskytoval se plátěný č. i na Netolicku, po stranách a vzadu vyšívány. Na Plasku a Stříbrsku vybíhal podle rokokové módy vpředu v *ouška*, zdobená výšivkou a krajkou. Tzv. chodský *koláč* měl vpředu přišíty ještě rovný pruh plátna, takže č. spadal více dozadu. Tam a na dýnku byl zdoben černou geometrickou výšivkou. Také hanácký č. (z Hnojic) byl vpředu nastaven hrubším plátnem a žlutá výšivka byla vzadu řazena do svislých proužků. – Další čepce už dýnko nahoře neměly. Zadní část mohly mít pravidelně poskládanou, např. na Jihlavsku, severových. Moravě a přílehlém území Slezska. Bývaly šity vedle plátna i ze vzorované bílé tkaniny, přední část byla jemnější, z vytkávané vložky, krajky nebo tylu. Pozdější byly celé tylové, vyšívány ve svislých pruzích. Dýnka vzadu mohla být formována do kruhu, jako např. opavské *kaptury*. Dýnko měly zdobené bílou výšivkou nebo na Hlučinsku dracouny, flitry, sekanými korálky. V j. Čechách a v části Českomoravské vrchoviny bylo dýnko v kruhu vyšito bíle nebo barevným hedvábím. Blatácký vyšívány č. měl stříh obdobný dětským *křticím* čepčkům. Byl třídílný, k širokému pruhu od čela dozadu se připojovaly postranní

díly. – Výzdoba měkkých čepců z jihových. Moravy se také soustřeďovala na dýnko. V území výřezové výšivky bylo dýnko čtvercové až obdélníkové, s výšivkou nezvykle komponovanou do tohoto tvaru. Podél slovenských hranic se vyskytoval č., který měl šev od čela až dozadu, kde se k němu plátno hustě nabíralo. Ve Strání byl šev nebo vložka úzká, č. nahoře škrobením tvarovaný do rohů, na Hornácku se vložka vzadu rozšířila o dva boční vyšívány pruhy až v našívány obdélníkové dýnko. Podobné je i dýnko na moravském Veselsku, kde místo postranních výšivek byla paličkovaná vložka, a v Dolních Bojanovicích, kde se uprostřed mezi výšivkami umísťovala trýbová stuha. V obou případech nabírání zmizelo, bylo překryto a potlačeno dýnkem. Tyto čepce tvoří přechod ke *kachlům* na Podluží, tj. k čepcům s dominantním, velkým dýnkem, kde středovou vložku tvořil široký zlatý nebo stříbrný prýmek a připojené postranní výšivky patří k nejjemnějším v č. zemích. – Pro měkké čepce bylo typické, že měly pečlivě vypracované dýnko, část kolem obličeje prostou, protože se přes ni vázala rouška, *šatka*, *plínka*, vínek nebo, mimo Slovácko, na úzko po diagonále složený hedvábný šátek. Vyžadovaly také pevnou podložku, podle tvaru různě nazývanou. Na Slovácku se *obalenky* mnohdy splétaly zároveň s vlasy, byly ze dřeva, drátu a plátna. K podložkám je nutno počítat (vedle spodní podložky) také litomyšlský *loubek*, bez něhož by se tamní svatební č. (prostý plátěný obdélník) nemohl použít. Kolem českomoravských hranic zvedala podložka č. poněkud do výše, stejně jako v j. Čechách,

na Prácheňsku a u obdobně formovaných čepců dalšího typu, např. na Telčsku. – Čepce tvrdé (*půlkové*) se sešivaly ze dvou identických brokátových částí, vpředu kolem obličejce s jednobarevnou stuhou, z rubu bývaly vyztuženy lepenkou nebo hrubým plátnem a celé prošité drobnými stehy. Týlová část se v 18. stol. zdobila dracounem, korálky, pajetkami, v 19. stol. tato výzdoba ustupovala. Mezi stuhou a zadním brokátém byla povrchně vypracovaná část, kam se opět kladla rouška, složený šátek nebo jen široká stuha. Přestože měšťanský vzor těchto čepců se datuje do poloviny 18. stol., opakuje se stále středověký střih kukel s jedním švem probíhajícím od čela dozadu, jako u měkkých čepců z jihových. Moravy, i když pocházejí z jiného kulturního období. – Půlkové čepce byly rozšířeny po obou stranách Českomoravské vrchoviny až po Znojensko a Brněnsko, dále na sever údolními řek až na Šumpersko a nosily se i jinde v malých městečkách (např. na Valašsku). Tak jako se na Netolicku objevuje replika plátěného čepce mladší vývojové fáze, ušitá z hedvábné látky s tylovou náběrou, lze najít i půlkový a dýnkový č. na Doudlebsku jako měkký, ušitý z hedvábné látky. Stejný byl okrouhlický č. s černou

krajkou. – Na Českomoravské vrchovině a na jihu Moravy se mísila s tvrdým č. jeho varianta, u městské i venkovské honorace zlatá či stříbrná, u venkovanek nebo u chudších provedená v černé barvě, u níž se přední ozdobná část odvracela od čela buď dozadu

doširoka jako svatozář, nebo byla (např. na Znojensku) protažená do značné výšky. Takový vývoj není specifický jen pro toto území, ale má obdobu i jinde v západní části střední Evropy. – Dýnkové zlaté a stříbrné čepce prošly vývojem od renesance k baroku, a jsou tedy relativně starší než popsané půlkové. V Čechách byly rozšířeny po celém území. České *zlaté čepce* mívaly dýnko pošíité zlatým dracounem, boullionem, červenými sklíčky apod., na Tábořsku byla výšivka provedena řetízkovým stehem. Přední část kryla zlatá paličková dracounová krajka podložená zlatou fólií (na Prácheňsku) nebo jednobarevným hedvábím. – Z města na venkov přišly i pro území Čech typické bílé *škrobené čepčky*, celé kryté prolamovanou nebo uzlíčkovou výšivkou. Ujaly se v 2. polovině 18. stol. ve středních Čechách, odtud se šířily na všechny strany a vytrvaly do poloviny 19. stol. Protože se zhotovovaly ve městech a na venkov se šířily poměrně pozdě, měly jen zřídka výrazný lokální styl. Nosily je všechny ženy, svobodné i vdané. Starší středoečeské čepce měly na počátku 19. stol. rokoková ouška, byly půlkové, později třídílné. Na jih od Prahy se zdobily jednoduchými velkými vzory a širokou vyšivanou krajkou, v Polabí byly maličké, i s vázankou mřížkované. Na Boleslavsku a Nymbursku se vyšivaly i s *perutěmi* zlatě, na Tábořsku se uplatnila výšivka karmazínová. Dívky na Plzeňsku nosily půlkové čepce kulaté, *klice* (křídla) byly veliké, do široka rozepjaté, vdané ženy užívaly třídílné čepce *chocholaté*, se zvláštní úpravou: klice měly v polovině přehnuté dolů, protože se přes č. vázala ještě plena. Měly umělecky hodnotnou bílou výšivku s rostlinnými motivy a *katry*

(prolamování). Východočeské čepce charakterizoval velkorysý ornament. Na uzlíčkových čepcích byla půda kolem vzoru vyplněna barevnými uzlíčky, v sev. Čechách, kde se tyto čepce rozšířily mezi Čechy i Němci, bývaly uzlíky černé. – Čepce mizely během 19. stol., na Moravě bývaly nahrazovány velikým, složitě vázaným šátkem, který nosily stejně svobodné, jako vdané ženy.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; D. Stránská: *Hanácké čepce*. NVČ 22, 1929, s. 252–259; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 53–59; M. Lábková – L. Lábek: *Západočeské měkké čepce*. ČL 42, 1955, s. 216–221; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962, s. 64–117; M. Ludvíková: *Lidová výšivka na Podluží*. Uherské Hradiště 1982; J. Mátlová-Divoká: *Horácký kraj z Telečska, Dačicka a Třeštska*. Jihlava 1983, s. 17–19; M. Ludvíková: *Volkstümliche Netzarbeit in Mähren*. Ethnographica 7–8/1, 1965–68, s. 189–214; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů III. Haná a severní Morava*. FE 20, 1986, s. 29–50; J. Langhammerová: *Stříhy lidového oděvu v českých zemích*. Praha 1987; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů V. Kroje na západní Moravě*. FE 27, 1993, s. 19–33; M. Ludvíková: *Lidový kraj v severozápadní části Moravy a Slezska podle kvašů z r. 1814*. SM 70, 1995, s. 3–12; M. Ludvíková: *Moravské a slezské kroje*. Brno – München 2000. [ml]

čepení, očepky, začepení, zahalování, zavíjení, zavíječka, úcta, stavění čepce na hlavu, skládání vínku – obřad, jehož jádrem

je zvláštní úprava hlavy, odrážející změnu stavu, kdy se ze svobodné dívky stává vdaná žena. Č. mohl předcházet obřad rozplétání a stříhání vlasů. Název č. je odvozen od čepce, znaku vdané ženy a v širším slova smyslu manželského stavu vůbec (*přijít pod čepce*: vdát se). Pokrývku hlavy kryjící vlasy (zavití nebo čepce) neodkládala vdaná žena ani v noci. Obřad č. byl rozšířen u všech Slovanů, zvláštního významu nabyt tam, kde ustoupil do pozadí obřad ukládání na lože, jako u Čechů a Poláků. Zvyk odlišit vdanou ženu od svobodné zvláštní úpravou hlavy sahá hluboko do indoevropské minulosti. U Římanů se vdané ženě stříhaly vlasy a hlava se pokrývala šátkem. U starých Germánů nesměla mít vdaná žena rozpuštěné vlasy, po svatební noci je spínala tzv. ženskou pentlí. Zahalování hlavy vdané ženy bylo v minulosti spojeno s plodnostní magií. Nevěsta během obřadu č. seděla např. na díži, nádobě s vodou, obilím. – Č. bylo jedním z nejdůležitějších obřadů české tradiční svatby. Čepce byl opakem věnce (vínku, párty), znaku svobodné dívky, panny. Nevěsta, která nebyla panna, nebyla čepena;

při svatbě nesměla nosit věnec, hlavu musela mít zavitou, ale jinak než vdaná žena. Podobně jako nevěstu zbavovali symbolu svobodného stavu, byl i ženich zbavován znaku mládenectví, tj. kytky, pera, kosárku. U ženicha se této vnější změně nepřikládala velký význam, nebyla ritualizována. Podle krajových zvyklostí doplňovaly čepce při č. ještě další pokrývky hlavy, na Blatech např. *rouška* a *roucha* čili zavíječka. V 19. stol., kdy už i svobodné dívky nosily čepčky, měly na jejich levé straně připevněn malý zelený věneček k odlišení od čepce vdaných žen. Č. čepcem se udrželo i v 2. polovině 19. stol., kdy už v každodenním životě vdané ženy byl čepce nahrazen šátkem. Nevěsty si k ob-

řadu č. půjčovaly čepce od starších žen, které je měly schované. Později se i při č. nahradil čepce šátkem, ale název obřadu se nezměnil. Povinnost obstarat nevěstě čepce měla kmotra, starosvatbí nebo matka. Čepce byly většinou bílé, ale v 19. stol. mívaly bohaté selské dcery v úrodných oblastech (Mladoboleslavsko) čepce zlaté. – Č. se konalo pův. po svatební noci, jen výjimečně před ní, později v závislosti na tom, kolik dní se svatba konala a jaké byly místní zvyklosti (ve Frýdku-Místku i týden po svatbě). Po č. následovalo pohoštění vdaných žen nevěstou, uvedení začepené nevěsty ženami mezi svatebčany, svatební tanec nevěsty a konečně její vyplacení ženichem. Důstojný a velku vážný obřad doprovázely komické scénky: výstupy staré ženy nabízející se ženichovi a žida usilujícího o koupi nevěsty. Č. prováděly vdané ženy buď jen v kruhu vdaných žen, zpravidla v komoře (starší varianta), nebo před zraků svatebčanů, často v hostinci. Při posazování čepce měla nevěsta zprvu klást odpor a dvakrát čepce shodit, teprve potřetí si jej měla nechat posadit. Nevěsta hostila ženy červenou rosolkou a koláčem, který měl různé názvy (ve středních a j. Čechách *vočepák*). Obřad č. provázely starobylé obřadní písně, obvykle smutně laděné, jejichž texty vypovídaly o loučení nevěsty se svobodou (*Ach můj vínku zelený, už tě s hlavy skládám a ten bílý čepček na hlavíčku dávám*), a tance (kotek). Po č. už se zpívaly písně veselé až rozpustilé a nevěsta neměla být smutná (*Už je to uděláno, už je to hotovo, pár vajíček na rendlíček, kousek másla do toho*). V j. Čechách na Blatech, když byly zavíjení poprvé přítomny nově vdané ženy (*po novu*), zuly jim ostatní ženy střevíce, ozdoby je a ženy si je musely vykoupit. – Obřad č. se udržel při tradičních selských svatbách i ve 20. stol. Patřil k nejdramatičtějším částem svatby, divácky nejdůležitějším. Č. bývá součástí repertoáru folklorních souborů jako jeden z rituálů tzv. selských svateb.

Lit.: F. Bartoš: *Moravská svatba*. Brno 1892; J. Škarda: *Svatební obyčeje z okolí Plzeňska*. Praha 1894; K. V. Adámek: *Lid na Hlinceku*. Praha 1900; E. Fryšová: *Jihočeská Blata*. Praha 1913; Johannes Piprek: *Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche*. Stuttgart 1914; J. J. Pavelka: *Horácká svatba*. Praha 1926; Č Zábř: *Staročeská svatba*. Praha 1929; B. Němcová: *Národopisné a cestopisné obrázky z Čech*. Praha 1951.

[ih]

čepice, čapka, čepka – měkká pokrývka hlavy bez střechy, často s přehrnutým, různě vysokým a tvarovaným okrajem. Sloužila převážně jako mužská všední, méně slavnostní

pokrývka hlavy než klobouk, ale v souladu s módou i místo nebo vedle klobouku. Oblíbená byla zejm. v zimě a u svobodných mužů. Šila se z různých textilních materiálů (sukno, aksamit, manšestr, kepr, plátno) nebo kožešin (vydří, kuní, liščí, beránčí, veverčí, ale i psí, kočičí, kozí), nejčastěji v kombinaci textilu s kožešinou. Vyráběla se i z jiných materiálů (např. z choroše, patřičně upravené houby). – Mezi nejstarší (18. a začátek 19. stol.) patřily čapky s kožešinovým okolkem a látkovou hlavou ve tvaru zřaseného váčku, které byly obvyklé i u husarských a granátnických uniforem.

V lidovém prostředí dlouho přetrvávaly. Po nich se ujaly čepice s nízkou, polokulovitou hlavou z dílků, nejčastěji ušitou ze sametu nebo sukna, s okolkem z kožešiny: u sedláků z vydří, u chudých z ovčí apod. Tento typ č. se udržoval skoro po dvě století s tím, že se podle dobové a krajové módy měnil tvar hlavy a výška okolku, který lemoval celé dýnko nebo jen jeho část. Okolek bylo možné různě tvarovat a za nepohody přehrnout v týle, aby chránil šíji a uši. Od vých. Čech po Hanou byly svého času u zámožných v oblibě *vydrovky* s okrajem až 30 cm vysokým. Starší sedláci už v 18. stol. nosili vysoké čepice

válcovitého tvaru, z drahých kožešin, ale i z beránčiny nebo kroucené vlny, zdobené po straně několika mašličkami. Někdy byl tento vysoký okraj rozstřížen a svazován stužkami. Válcovité čepice byly oblíbené přes polovinu 19. stol. Kromě nich se ovšem nosily čepice a *beraničky* nejrůznějších tvarů: na vých. Moravě převažovaly homolovité z krátce stříhané černé jehněčiny, které se tvarovaly na hlavě při nasazení. V Čechách (např. na Plzeňsku nebo Českomoravské vrchovině) se v polovině 19. stol. nosily čepice ve tvaru širokého, plochého baretu ušitého z manšestru, s nízkým okolkem z beránčiny (*pangrotky*). *Maděry* byly poměrně vysoké válcovité čepice z kroucené vlny zdobené třemi stužkami, které se nosily v 1. polovině 19. stol. na Českomoravské vrchovině. – Daleko mladší módou byly *kaškety*, textilní čepice vpředu se štítkem. Následovaly *placky*, *kšiltovky* atd. Začátkem 20. stol. se v létě nosily plátěné čepice se štítkem. – Č. však mívala jméno hl. podle materiálu, z něhož byla zhotovena (*aksamitka*, *tchořovice*, *vydrovka*, *beranice*, *beranička*), ale i podle tvaru: beranici s trojúhelníkem ze zlaté porty nad čelem se říkalo na Haně *ščitovica*, ploché čepici se štítkem *placek* apod. – Čepice byly různě zdobené, především v textilní části: dílky byly lemovány různobarevným sukem, portičkami, na dýnku býval připevněn trapez. – Mnohé čepice se při pozdravu nesundávaly z hlavy jako klobouk, jiné se naopak smekaly nebo se nositel dvěma prsty dotkl štítku. Za projev zdvořilosti a skromnosti platilo stát s obnaženou hlavou a mačkat čepici v ruce. – Lidé málokdy chodili s nepokrytou hlavou, proto se užívalo čepic i doma. Ještě v 19. stol. byly v oblibě čepice z úpletu ve tvaru dlouhého váčku (*michl*, *čepička*), někdy ukončené trapečkem. Oblékaly se hl. na spaní v nevytopených komorách a ložnicích, ale i po domě. Jejich varianty nosili venkované (např. v j. Čechách) také ven, pod klobouk, jako součást svátečního oděvu. Ve 2. polovině 19. a na počátku 20. stol. nosili městští muži doma a hostinští a obchodníci v živnosti pěkně zdobené domácí čepice ve tvaru rendlíku nebo srbské čapky zv. *kapa*. V určitých městských kruzích se doma nosily i *fezy* a malé polokulovité čepičky na způsob kněžské *solí Deo* (v chladnu se užívaly i pod klobouk). Zvláštní formou této dílové čepičky byly i obřadní hedvábné nebo plátěné čepičky určené umírajícím pro snazší odchod na věčnost. Tvarem podobnou čepičku (*jarmulka*) stále nosí ortodoxní židé. – Historickou pokrývkou hlavy, jež je zároveň odznakem a symbolem panovníka nebo knížete, je *knížecí čapka*, známá od raného středověku. – Koncem 19. a ve 20. stol. se staly obecnými čepice šité z teplých oblekových

val stále na hlavě čepičku ozdobně pletenou z příze, ušitou z jemného plátna, kartounu, kašmíru, atlasu apod. Zdobil ji rýžek, náběrky, stužky, dracoun, krajka, našité korálky, perly, flitry nebo boullion. Zvlášť pěkné bývaly křestní čepičky. Ani starší děti nechodily bez čepičky. V některých krajích (Chodsko, Slovácko) nosily děti zhruba do čtyř pěti let o svátečních příležitostech bohatě zdobené čepičky v duchu místní tradice. Kromě měkkých existovaly i čepičky natvrdo pracované, podkládané papírem a podšité plátýnkem či kanafasem, vyšíváné zlatým nebo stříbrným dracounem a zdobené mj. dracounovou krajkou, stužkami, flitrem a korálky.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 23–24. [ap]

černá kněžna, černá paní – postava pověsťového cyklu vyskytujícího se pouze na českém a polském Těšínsku. Její obraz má dvojitou podobu: 1. žena dobrá, lidumilná, zbožná (tak vystupuje v historických pramenech, ve sbírkách pověstí, v kalendářích); 2. démonická (zlá, prchlivá) bytost (tak je doložena často v ústním podání). Černá je nazývána proto, že se buď za života oblékala černě na znamení smutku, zbožnosti či pokání, nebo že zčernala od zlosti nebo z trestu (prokletí, pro spojení s ďáblem). Existují některé motivické shody s pověstmi o bílé paní nebo o pohřbu zlých lidí. Nelze ji ztotožnit s žádnou historickou postavou; avšak vzhledem k činům, které jsou jí v pověstech připisovány jako živé bytosti, bývá často spojována s osudy některé z těšínských šlechticů, zvl. Kateřiny Sidonie.

Lit.: A. Sivek: *Pověst o černé kněžně v literatuře a v ústních tradicích slezského lidu*. SLSb 53, 1955, s. 1–15; G. Sokolová: *Těšínské pověsti o černé kněžně*. ČL 57, 1970, s. 321–327. [mš]

černá kuchyně, klenutá prostora pro umístění kuchyňského a vytápěcího provozu, i v roubeném domě vždy zděná, situovaná v zadní části vstupní síně. Říkalo se jí č. k. proto, že byla stále silně začouzená od dýmu a sazí, i pro absenci nebo nedostatek potřebného světla. Je to temná místnost bez oken, popř. jen s malým okénkem, svrchu trochu osvětlená a zároveň větraná ve stropě otevřeným otvorem vzhůru se zužujícího mohutného komína, který odvádí dým buď na půdu, nebo nad střechu. Proto někdy č. k. nazývali i *komín*, také *pod komínem*. Nemívá podlahu, jen upěchovanou zem nebo zčásti cihly. Od síně bývá č. k. oddělena dveřmi, které se někdy, zejm. při zatápění, kvůli světlu a kouři nechávaly otevřené. V č. k. se vařilo pro rodinu a čeledí pro dobytek a dále se z ní

(nebo ze síně) vytápěla pec (někdy i kamna) jak pro pečení chleba, koláčů apod., tak za účelem vytápění světnice, event. i dalších místností. Proto do č. k. obvykle ústil kouřovod z pece a z kamen v obytné komoře, ve výměnkářské světničce apod. a sopouch ze stěnového krbu určeného k osvětlování světnice. V č. k. také visel (nebo byl zabudován) kotel na vyvařování prádla a plátna i k přípravě pití pro dobytek. Přímou pod ním se topilo v tzv. kotlině. Pod ohništěm v některých krajích (Plzeňsko, Slovácko, Valašsko) bývala malá pícka, v níž se pekly *mětyňky* a vdolky. Roztápěla se jen chrastím a nachystanými třískami. Někde byla v č. k. dvě ohniště vedle sebe: jedno pro hospodyni, druhé pro výměnkářku nebo podnájemnici. – Černé kuchyně patrně vznikly v patricijských domech v pozdní době římské a ve středověku se budovaly v panských hradech i měšťanských domech. Na venkově se postupně ujímaly od 16. a 17. stol., kdy docházelo k rušení dýmných jizeb, jež dosud plnily i všechny funkce pozdější č. k. Nejdříve byly černé kuchyně zřizovány v hostincích, mlýnech a na farách. Avšak např. v severových. Čechách se ani po změně jizby ve světnici uzavřená č. k. obvykle nevytvořila. Naproti tomu v karpatské oblasti se dýmná a polodýmná jizba místy udržela téměř až do konce 19. stol., a proto tam s výjimkou zámožných domů č. k. vůbec nevznikla. K velkému rozšíření černých kuchyní docházelo i vlivem protipožárních nařízení od 18. stol. S nástupem sporáků po polovině 19. stol. se vaření přesouvá do světnice a černé kuchyně postupně zanikají nebo se přestavují ve světlé; několik černých kuchyní, v nichž už se však nevaří, ale je do nich sváděn kouř ze sporáku a z kamen umístěných ve vedlejších místnostech, se zachovalo až do 2. poloviny 20. stol. (Stachy). – Č. k. byla nejčastěji malá čtvercová nebo obdélníková místnost v šíři síně. U dvoutraktových vesnických domů na Šumavě se stavěly černé kuchyně průchozí (např. mezi síní a komůrkou). Na krychlové podezdívce nebo i ve výše položeném otvoru ve zdi přiléhající ke světnici se na ohniště kladl otevřený oheň, na němž se vařilo. Kromě toho se z č. k. většinou obsluhovala kamna a pec, jejíž mohutné tělo bylo ve světnici a ústí (*čelustě*) v č. k. Nad ústy pece a kamen ústilo několik ventilačních otvorů, jimiž z nich vycházel kouř, jenž podél stěny kuchyně stoupal do komína. Stěny v č. k. bývaly černé od sazí, bylo třeba je čistit a občas omazat hlínou, natřít kalem nebo také oblít. Při té příležitosti se na nich v některých krajích, zvl. na jihových. Moravě, uplatňovala jednoduchá, obvykle geometrická výzdoba, kterou ženy vytvářely z volné ruky do ještě nezaschlé omazávky buď prsty, nebo jedno-

a jiných látek, různých tvarových variant, někdy se štríkem. Díl mající chránit uši byl přehnut a na temeni svázán nebo zasouván do dýnka. Oblíbené byly beranice z hladké kůže s vlasem dovnitř a s kožešinovým okolkem. – Textilní i kožešinové čepice šili a prodávali čepičáři, často také kožešníci. Mívali ve městě krám, ale většinu zboží nabízel ve stánku na výročních a jiných trzích, kde se také čepice nejvíc kupovaly. – Specifické čepice patřily různým profesím: kominíkům, zedníkům, kuchařům; z papíru si skládají čepice malíři pokojů, lakýrníci a natěrači. Různé čapky jsou i odznakem různých sportů (žokej, hráč vodního póla, golfu, baseballu). – Také v 19. a ve 20. stol. s proměňující se módou se měnily i čepice. Podle vojenských vzorů se nosily *lodičky*, *brigádýrky*, *barety*, *kšiltovky*, námořnické čepice, dále různé typy balkánských čapek a tureckých fezů, *radiouky*, *kulichy*, *michly*, *žokejky*, *placky*, *beranice*, *papachy* a mnoho jiných. Výraz č. se objevuje často v lidových rčeních. – Čepička byla součástí dětského oděvu. Kojenec mí-

duchými pomůckami (rostlinnými štetkami, hřebem, tvořítkem z brambory apod.). V č. k. bývalo složeno několik otýpek chrastí a trocha dříví, stál tam špalek se sekrou i kadečka s nastřádaným popelem, z něhož si ženy samy připravovaly louh na praní. Bylo tam umístěno nářadí k rozněcování, udržování a regulování ohně na ohništi i v kamnech a v peci, nářadí k pečení chleba a obsluze pece i nádobí a nářadí potřebné k vaření, event. také k stolování (mísy, naběračky). Nádoby, v nichž se nejčastěji připravovala strava, stávaly trvale na ohništi nebo vedle něho. Byl to rendlík na třech nožkách k vaření polévky, hrnek nebo menší kotlík na brambory, trojnožka, na niž se stavěly různé rendlíky, pekáč a obdélníkový litinový plát na čtyřech nohách k pečení lívanců, placek apod. Ostatní nádoby a nádobí k stolování (mísy) se ukládaly do jednoduchých stojatých polic nebo zasunovaly do lišt, event. se zavěšovaly (vidlice, obracečky, naběračky) na zeď u ohniště. Na otevřeném ohni na ohništi se obvykle vařilo v létě, zatímco v zimě se vaření často odbyvalo v kamnech (*u prsku*), kde však byl oheň asi půldruhého metru za jejich ústím. Hrnky s jídlem k němu hospodyně musela přistavovat pomocí dvouzubé železné vidlice na dlouhé násadě. To vyžadovalo zručnost a bylo to i dost namáhavé. Proto žena vidlici opírala o tzv. vozíček na dřevěném, později místy i na železném otáčivém válečku. Na ohništi pak připravovala jen pokrmy, které musela mít při ruce (smažené, pečené na železném plátu, např. lívance). I vaření na ohništi bylo obtížné, kladlo značné nároky na obratnost a zkušenost kuchařky při manipulaci s otevřeným ohněm i s nářadím a nádobím. Uměním bylo správně roztopit pec a péci v ní. V temné místnosti nebylo dobře vidět, volně planoucí oheň spíše oslňoval než osvětloval. Práce v č. k. ženám rozhodně nepřídala na zdraví, protože zpředu od plamenů na ně sálalo teplo, zatímco ramena a záda měly v chladu a snadno se tak nastudily. Navíc často musely pobývat v průvanu, aby komínu zajistily dobrý tah a aby dým z č. k. mohl snáze a rychleji vyjít a nedusil a nepálil do očí ženu pracující v č. k. Nebyl to tedy ani bezpečný (možnost popálení se, opaření, zánehtu očí, vlétnutí žhavého tělíska do oka), ani čistý, příjemný nebo snadný provoz. Navíc na otevřeném ohni byly možné jen některé úpravy jídel (převážně vaření) a tomu také odpovídal lidový jídelníček. Komín nad č. k. zastával i funkci udírný: v zimě v něm visely šrůtky masa a slaniny, aby je dým konzervoval. – Pokud se výjimečně v některém domě č. k. zachovala do počátku 21. stol., neslouží už svému účelu. Bývá v ní skladiště nepotřebného nářadí apod. Nejčastěji byla

přestavována na koupelnu nebo hygienické zařízení či na světlou kuchyni. V t. kuchyňské nádobí a náčiní.

Lit.: A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 38–39, 41–42; R. Tyršová – A. Kožmínová: *Svěráz v zemích česko-slovenských*. Plzeň 1921, s. 170; J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: *Plzeňsko I*. Praha 1934, s. 65, 67–68; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 23; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 23–25, 56, 61, 104, 153, 157–158, 160–162, 171, 285–288, 303; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 41–42. [ap]

Černá neděle, lidové regionální označení postních nedělí předvelikonočního období. Týká se to zejm. neděle první (Karlovarsko, Chodsko), druhé (Plzeňsko, moravské Slovácko: *Pražná neděle*) a páté (*Smrtná neděle*), kterou např. v Hřčavě končil *čorny tydeň*. Původ názvu se pravděpodobně odvinul od černé barvy postního oblečení žen, podobně jako bílé roucho nově pokřtěných dalo název *Bílé neděli*, jež uzavírala velikonoční týden. V t. půst. [lk]

černá paní viz černá kněžna

černokněžník, muž, který získal mimořádné znalosti o přírodním dění i podzemním bohatství a jemuž jsou přisuzovány magické schopnosti. Zná naleziště rud a pokladů, dovede vyhledat a zkrotit draka a s jeho pomocí létat a určovat počasí nebo létat na plášti. Staročeský *crnoknih* (černoknižník, majitel černé knihy) byl synonymem čaroděje, podobně jako je tomu i ve folklorní pohádce. Panuje lidová představa, že č. bývá každý třináctý (desátý, dvanáctý) kněz (místo kněžského povolání se čenuje rozličným kouzelným praktikám). Č. může být absolutemem zvláštní kouzelnické školy. Chodí černě ustrojen, žije se jen mlékem černé krávy a vejci černé slepice. Démonologické pověsti líčí drobné epizody, kdy se dal č. místním vesničanem doprovodit na lokalitu se stříbrnosnou nebo zlatonosnou hlínou nebo ke studánce, z níž *vycitoval* právě zrozeného draka, na němž ve víchru odlétl. Odvrátil při tom pohromu od osídlených míst k pustým lesům. Typologicky je č. shodný s Benátčanem (*Wenedicker*) alpských zemí. Pro Riegrův *Slovník naučný* zpracoval heslo K. J. Erben. V t. čáry a kouzla, pověrečná povídka.

Lit.: D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: *Horňácko*. Brno 1966, s. 558–559. [dk]

černý bez, keř, jehož květy, plody a listy se využívaly ve stravě i v lékařství. Lat. se nazývá *Sambucus nigra*, lidových názvů má něko-

lik: *bez domácí, bezina, bzina, chebdí, chebzí, chebzoví, kozička*. Č. b. není sice domácího původu, ale už v době P. O. Mattioliho (1501–1577) byl velice rozšířen a oblíben právě pro své mnohostranné využití. O úctě k němu svědčí české přísloví: *Před kozičkou smekni, před heřmánkem klekni*. V kuchyni se upravují jeho květy a plody. Celé vrcholové květenství č. b. se obaluje v řídkém těstě, podobném nudlovému, a smaží se na másle ještě na přelomu 20. a 21. stol. Pokrm se nazývá *kosmatice* nebo *matice*. Někde se tak označovaly i dílky pokrájeného smaženého pečiva. J. S. Presl počátkem 19. stol. uvádí, že kosmatice jsou pro mnohé lahůdka. Květ se prý také přidával pro chuť k *vaječnickům* či *vaječně*, jež se o svatodušních svátcích smažila venku v přírodě. Sušené květy č. b. slouží k přípravě léčivého čaje. Listů č. b. se využívalo hl. v lidovém léčení, ale někde je pro jejich aromatickou chuť přidávali k nakládanému zelí nebo k řepě, podobně jako vinné listy. Také bobule č. b. mají vícero využití. Ještě nedozrálé se nakládaly do slané vody a octa a užívalo se jich podobně jako kaparů. Vyzrálé plody, *bezinky*, na Moravě zv. též *hurec*, sloužily k výrobě vína, sirupu a povidel (*kecanda*). Povidla z bezinek, jablek a hrušek se na j. Moravě nazývala *hural*. Z vyzrálých bezinek tam vařivali i pokrm ve formě kaše, zahuštěné moukou či krupicí a ochucené solí nebo cukrem. Rozvařenými bezinkami někde polévali knedlíky. V některých chudších domácnostech využívali i plodů červených bezinek. Dobře vyzrálé bobule se rozmačkaly a vařily. Olejnaté látky hromadí se na povrchu hospodyně sbíraly a nechaly vychladnout. Omastek pak jako máslo užívaly k maštění pokrmů i k léčení. – Pokrm z bezinek se již nevaří, ale víno nebo sirup se z černých plodů dělá podomácku stále. Využívá se též sušeného květu jako léčebného prostředku ve formě čaje. Někdy se zase listy č. b. přikládaly na bolestivé otoky, aby *vytáhly* horkost. Větve a větévky č. b. sloužily dříve dětem, hl. chlapcům, ke zhotovení hraček, jako byly *bouchačky, frkačky, stříkačky* i složitější *vodovody*. Větévky s vyschlou dužinou sloužily k zhotovení fakulí.

Lit.: P. O. Mattioli: *Herbář aneb bylinář*. Praha 1596. Přetisk 1924–28; J. S. Presl: *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář I*. Praha 1823; L. Malý: *Hračky dětí československých*. Praha 1895; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 34–35. [jš]

čert, jedna z nejdůležitějších a nejčastějších postav lidové obyčejové a slovesné tradice. Navazuje na představy prapředků o škodlivých a zlých bytostech, které se vytvářely celá staletí; působením křesťanství nakonec splynuly s č.-dáblem. Ve středověkém umění

je symbolem pokušitele, objevuje se ve vnější podobě, která se postupně utvářela pod vlivem pohanských představ (např. satyr) a vykrytalizovala přibližně v 15. stol.: pitvorný obličej, chundelatý vlas, rohy, kozlí nohy či nohy s pařáty, ocas, v pozdním středověku i netopýří křídla. Třímá buď sekyru, anebo trojzubec, jeho barva je červená, zelená nebo černá. Zatímco ve vysokém umění dochází v zobrazování ďábla v následujících slohových údobích k příklonu k lidským rysům, udržuje se v lidovém prostředí původní groteskní podoba. Postavu č. ztvárňují lidoví tvůrci v případech zvykoslovných artefaktů spojených s adventním či masopustním obdobím (maska č. v mikulášské a masopustní obchůzce, figurka č. zhotovená ze sušeného ovoce či pečiva, mj. perníku), ohlas lidové slovesné tradice se objevuje i ve výtvarném projevu, a to v malířských výtvořech a v loutkovém divadle. V t. ďábel.

Lit.: L. Röhrich: *Čert v pohádce a pověsti*. ČL 53, 1966, s. 18–23; T. Dömötör: *A magyarországi ördög-ikonográfia problémái*. Ethnographia 97, 1986, s. 296–309; ELKS I, s. 73; G. Messadié: *Obecné dějiny ďábla*. Praha 1996. [akř]

Čert a Káča, humorná pohádka o tancechtivé dívce a oklamaném čertovi. Prostořeká Káča má nouzi o nápadníky: je ochotna tancovat i s čertem a klidně se od něho nechá odnést do pekla. Látka je převzata z talmudu, do evropské tradice ji uvedlo zpracování N. Machiavelliho (1469–1527) *Belfagor*. Název Č. a K. pochází z lidové verze zapsané B. Němcovou na Domažlicku 1845. V č. zemích zpopularizovala pohádku stejnojmenná opera A. Dvořáka (1841–1904) z l. 1898–1899 na libreto A. Weniga (1874–1940).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 1164; Tille I, s. 87–99; Dvořák 1626; J. Krzyżanowski: *Paralele*. Warszawa 1961, s. 429–432; J. Jech: *Tschechische Volksmärchen*. Berlin 1984, s. 599, č. 62. [dk]

čertovo lejno (hovno, zle), smrduté gummi – zaschlá šťáva okoličnaté rostliny, která se dováží z Přední Asie a Íránu. Lat. název zní *Ferula asa foetida*, stě. *ozant*, *azant*. Č. l. uvedl poprvé indický spisovatel Susruta (snad 8. stol. př. n. l.). Prostřednictvím Persie se stalo velmi oblíbeným léčivem v antickém Řecku a Římě, odtud i v středověké Evropě. Někdy se nazývalo také *médský* či *perský laser*, protože mohlo nahradit vzácnější pravý laser (šťáva z rostliny *Thapsia garganica*). Č. l. bylo v antice užíváno při křečích všeho druhu a k výrobě masti proti zhmožděninám. Ve staročeském lékařství bylo podáváno ve víně spolu s tzv. bobřím strojem k dosažení lehkého porodu a spolu s routou (*Ruta graveolens*) novorozencům k čichání při psotní-

ku (božci). Bylo používáno též v gastronomii k magickým účelům, buď pro svůj přirozený zápach, nebo jako vykuřovadlo. V esoterismu patří k tzv. fluidickým kondenzátorům a je oblíbené i v alchymii. V českém lidovém léčení se užívalo č. l. jako lék pro uklidnění, zvl. při hysterii a křečích. Jeho nepřijemný zápach býval využit v roztoku k potírání prstů dětem, které si kousou nehty, a také v zahradnictví k nátěru stromů proti škůdcům. Prodáváno se v lékárnách.

Lit.: Č. Zibr: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924. [jjn]

Červená karkulka, obecně známá pohádka o trampotách děvčete nesoucího babičce jídlo a pití. V č. zemích byla šířena hl. dětskou četbou; v nejstarší známé literární verzi *Le Chaperon Rouge* od Ch. Perraulta (1628–1703) končí didakticky pojatý příběh smrti Č. k. V klasické verzi *Rotkäppchen* od bratří Grimmů (J., 1785–1863, a W., 1786–1859), která je podkladem českých literárních převyprávění, potká dívka v lese vlka, vlk ji předběhne, spolkne babičku, v převleku za babičku spolkne i Č. k. a usne v babiččině posteli. Vlka odhalí myslivec, rozpáře mu břicho a babičku s Č. k. osvobodí. Pohádka bývá často parodována, využívá ji volební agitace i reklama (*Babičko, proč máš tak velké uši? Poslouchám Rádio Echo!*). Pohádku použil k psychoanalytickému výkladu E. Fromm (1900–1980). Proslulou se stala parodie Č. k. vyprávěná žargonem nacistického propagátora, která vyšla poprvé 1933 anonymně v masopustním čísle mnichovských novin a šířila se v dalších, stále obměňovaných opisech. Existuje řada dalších aktualizovaných verzí (*O hodném vlkovi a zlé Červené karkulce*; *Červená karkulka u psychiatra*; Č. k. vyprávěná stylem úředního jazyka). Č. k. je častým námětem i v českém kresleném vtipu. V *Soupisu českých pohádek* V. Tilleho tento typ zastoupen není.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 333; A. Ritz: *Die Geschichte von Rotkäppchen*. Göttingen 1983, 6. vydání. [dk]

Česká beseda viz beseda

Česká chalupa, idealizovaná česká usedlost na *Všeobecné zemské jubilejní výstavě* v Praze 1891, provedená podle plánů architekta A. Wiehla (1846–1910) a jeho spolupracovníků, především J. Prouska (kresebné předlohy lidové architektury v Turnovsku, považované tehdy za nejrepresentativnější v Čechách), A. Jiráka a J. Kouly. Podle výstavního katalogu bylo vzorů k Č. ch. více: ozdobná lomenice nad světnicí korespondovala s lomenicí v Jílovicích v severových. Čechách, pravá strana dvora byla vytvoře-

na podle Andělova statku v Ohrazenicích na Turnovsku, výměnkářova světnička po levé straně podle dosud zachované chalupy v Turnově-Benátkách z r. 1806, brána a hrazení podle Dlaskova statku v Dolánkách u Turnova, kabřinec nad lomenicí, makovice, okenice, sloupky i další architektonické články tesaři zhotovili přesně podle vzorů z Turnovska, Opočenska a Podorlicka. – Č. ch. byla umístěna napravo od hlavního vchodu do výstaviště. Neúplný trojboký dvůr se zeleninovým záhonem uzavírala dřevěná hradba s bránou a brankou pro pěší, krytými šindelovou stříškou; před vstupem do dvora byla studna s rumpálem. Vpravo od brány stálo trojdílné roubené selské stavení se štítovou podsíní orientovanou do hrazené předzahrádky se včelínem. Nad polozděnou síní a zadní prostorou se nacházely patrové komory s pavlákou. Zadní část dvora uzavíral roubený objekt pro výstavní účely, k němuž v pravém rohu přiléhá už zmíněný výměnek, postavený na kamenném chlívků. K výměnku byl připojen ještě druhý chlívek s pultovou stříškou a opodál stál sloupový holubník. Všechny stavby s výjimkou zadního objektu se šindelovou střechou kryl hladce kladený došek, zpevněný řadami šindelů na hřebenu střechy a u okapu. – Výstavní výbor svěřil stavbu Č. ch. tesařskému mistru A. Kubešovi, který ji měl postavit nákladem 3 000 zlatých. Předměty na výstavu lidového výtvarného umění a zařízení interiéru byly pro nedostatek financí získávány (podobně jako o něco později na NVČ) dary a výpůjčkami od jednotlivců, korporací či krajských muzeí. Městské muzeum v Jindřichově Hradci se zavázalo zařídit interiér selské světnice z jihových. Čech a tímto úkolem pověřilo profesora F. Lega a jeho manželku. V oblébené světnici s trémovým stropem a pecí s kachlovými kamny byly zastoupeny různé druhy lidového nábytku, nádobí a náčiní i předměty určené k výzdobě interiéru nebo spojené se zvykoslovím. Figuríny ve světnici byly oblečeny do blatského kroje. Ostatní prostory Č. ch. sloužily k expozičním účelům (selský nábytek, české kroje, zdobené nářadí a náčiní aj.). V severní galerii Průmyslového paláce byly vystaveny krojové součástky (hl. výšivky), lidový šperk a jiné předměty lidového výtvarného umění. Úspěch Č. ch. byl jedním z hlavních podnětů k uspořádání *Národopisné výstavy československé* 1895 v Praze.

Lit.: Č. Zibr: „Česká chalupa“. In: Sto let práce. Zpráva o Všeobecné výstavě v Praze 1891, III. Praha 1895; J. Vařeka: *Stoleté výročí „České chalupy“ na Všeobecné zemské výstavě v Praze 1891*. ČL 78, 1991, s. 276–277. [jv]

Československá etnografie, ústřední národopisný časopis, vycházející po zániku *Národopisného věstníku československého* v l. 1953–1963, kdy splynul s redakcí *Českého lidu*. Dlouhodobý program časopisu byl předložen v prvním čísle; zrcadlil novou orientaci národopisné činnosti, především zaměřením na proměny soudobé vesnice, studium dělnictva a další oblasti lidové kultury, kterým národopis věnoval pozornost jen okrajově. Důraz kladl na zvýšení vědecké úrovně terénních výzkumů. Obsah Č. l. byl členěn do řady rubrik, přinášejících teoretické a materiálové články i zprávy informující o aktuálním dění v rámci oboru. Na stránkách Č. l. publikovala nová vysokoškolsky vzdělaná generace etnografů a folkloristů, např. K. Fojtík, J. Kramařík, O. Skalníková, J. V. Scheybal, R. Jeřábek, V. Scheufler, E. Baláš, A. Robek, O. Nahodil, L. Baran, L. Kunz a další. V nakladatelství ČSAV vydával časopis *Ústav pro etnografi a folkloristiku ČSAV v Praze* (s pobočkou v Brně) spolu s *Národopisným ústavem SAV v Bratislavě*. Vedoucím redaktorem byl O. Nahodil, výkonným E. Baláš a výtvarným redaktorem L. Baran.

Lit.: J. Kramařík: *Deset let české etnografie*. ČL 42 (3), 1955, s. 97–99; K. Chotek: *Ustanovení Společnosti československých národopisců při ČSAV*. ČE 6, 1958, s. 429–432; O. Nahodil – A. Robek: *Patnáct let československé etnografie*. ČE 8, 1960, s. 111–118; R. Jeřábek: *Volkskundliche Zeitschriften aus den Böhmischen Ländern, der Slowakei und der Russischen Föderation*. HBVK 37/38, 2001/2002, s. 67–84.

[vs]

Československé zemědělské muzeum, od r. 1993 Národní zemědělské muzeum – ústřední specializované muzeum, které sbírá, uchovává, konzervuje a vědeckými metodami zkoumá předměty a dokumenty o historickém vývoji zemědělství, zahradnictví, lesnictví, myslivosti, rybářství a průmyslu zpracovávajícího zemědělské produkty. K náplni muzea patří vzdělávací a výchovná činnost. Vyšlo z tradic zemědělského muzea a zemědělských sbírek, které v č. zemích začaly vznikat koncem 18. stol. 1784 založil sekretář *Vlastenecko hospodářské společnosti* J. Mehler (1739–1809) v Praze sbírku zemědělského nářadí. 1806 se stal sekretářem *Moravsko-slezské společnosti* K. Ch. André (1763–1831) a v jejím rámci usiloval o vybudování zemského muzea. – *Moravské zemské muzeum v Brně* vzniklo 1818 a jeho součástí se stalo oddělení *Praktické zemědělství*. 1814 bylo založeno *Zemské muzeum v Opavě*, se sbírkami modelů hospodářských strojů. Ucelenější sbírky se zemědělskou tematikou uspořádala *Česká hospodářská*

společnost pro Markrabství moravské, která si vzala za vzor sbírky zemědělského muzea v Budapešti. K založení *Zemědělského muzea* došlo 1891, kdy probíhala Jubilejní výstava, soustřeďující větší zemědělské sbírky. O zachování této zemědělské kolekce se pokusil přípravný výbor zemědělského muzea v čele s F. Sitenským (1851–1924) a členy knížetem B. Schwarzenbergem (1862–1936) a poslancem J. Radimským. 1893 byly tyto sbírky předány *Ústřední hospodářské společnosti pro Království české*. Zemědělské oddělení bylo budováno i při *Národopisném muzeu československém*, kam přešly také sbírky z *Národopisné výstavy československé* 1895. Č. z. m. vzniklo ze spolku *České zemědělské muzeum*, který byl ustaven 17. 8. 1918 *Pracovní komisí pro vybudování zemědělského muzea*. Předsedou přípravného výboru byl předseda agrární strany A. Švehla (1873–1933) a hlavním organizátorem a propagátorem J. Kazimour. Po vzniku republiky byl spolek přejmenován na *Československé zemědělské muzeum, ústav pro studium a povznesení venkova*. V zahradě Kinských na Smíchově byly otevřeny první expozice 1926. Vznikly zemské a okresní pobočky Č. z. m. v Opavě (1927), Bratislavě (1930) a v Brně (1933). Došlo ke spolupráci a spojení *Zemědělského muzea s Lesnickým* (1923) a *Všezahradnickým* (1926) *muzeem*. 1937–1939 byla postavena budova *Ústředního zemědělského muzea* v Praze na Letné. Během války byla činnost muzea omezena. Budova byla obsazena německou armádou a došlo ke ztrátě muzejních poboček mimo protektorát. Po válce byl do Prahy převezen zbytek sbírek z Brna a Opavy. Střediskem zemědělského muzejnictví se stala budova na Letné, kde se 1948 otevřelo muzeum a setrvalo v ní do r. 1950. Pro lesnické a myslivecké sbírky mu byla přidělena část zámku Konopiště u Benešova. Zemědělské sbírky byly instalovány na zámku Kačina u Kutné Hory. Ústředí muzea zůstalo v Praze. 1953 bylo Č. z. m. zestátněno a stalo se součástí *Československé akademie zemědělských věd*. 1961 muzeum převzalo zámek Ohrada u Hluboké n. Vltavou, kam byly přemístěny lesnické a myslivecké sbírky z Konopiště a expozice rybářství z Kačiny. V témže roce muzeum převzalo i mysliveckou expozici na zámku Lednice a 1962 *Polnohospodářské muzeum* v Nitře, které se 1971 osamostatnilo. 1961 se Č. z. m. stalo součástí *Ústavu vědeckotechnických informací*. 1989 byla přestěhována expozice myslivectví z Lednice na blízký zámek Janohrad. V Lednici zůstala expozice zahradnictví, ovocnářství, zelinářství a vinařství a od r. 1991 je zde vybudována nová expozice o vývoji životního prostředí v České republice. Od počátku

r. 1993 existuje muzeum opět samostatně jako *Národní zemědělské muzeum* v budově na Letné. Byly mu vráceny zámky Kačina, Janohrad, Ohrada a Valtice.

Lit.: J. Kazimour: *Okresní zemědělská muzea*. Praha 1931; J. Kazimour: *Zemědělské muzejnictví v Československu*. Praha 1931; Z. Tempír: *Zemědělské muzeum 1891–1981*. Praha 1981; J. Mañas: *Zemědělské muzeum 1891–1991*. Praha 1991. [jh]

Český lid, ústřední časopis pro studium lidové kultury. Etnologický časopis Č. l. je na prahu 21. stol. jediným pravidelně vycházejícím českým časopisem, který prezentuje výsledky jak tradičně, tak soudobě orientovaných badatelských směrů etnologického studia (tj. od klasického národopisu, přes kulturní a sociální antropologii až k mezním disciplínám), což odpovídá strukturaci oboru na vysokoškolských a vědeckých pracovištích na počátku 21. stol. (historická etnografie, folkloristika, etnomuzikologie a antropologicky orientované směry). 1. číslo vyšlo v září 1891 s obálkou od M. Alše. Zakladateli časopisu byli Č. Zíbrt a L. Niederle. Založení Č. l. úzce souviselo s celkovým rozvojem národopisu na přelomu 80. a 90. let 19. stol., projevu jícím se i ve vytváření organizačních center oboru. V programovém prohlášení otištěném v 1. čísle redaktori zdůraznili význam studia lidové kultury především pro poznání kulturního vývoje vlastního národa a vědecké zdůvodnění národní svébytnosti. Redakce si dala za úkol uveřejňovat vše, co se týká lidu v č. zemích i na Slovensku a jeho vztahu k příbuzným národům. Časopis měl soustavně řídit organizaci práce, aby se sbíráním všeho, co souviselo se způsobem života, přispívalo v budoucnu k vydání rozsáhlé lidovědy. Tím se redakce programově přihlásila k široce koncipovanému časopisu, který nebyl v rámci svého oboru územně ani obsahově omezen. V prvních letech pod společnou redakcí L. Niederleho a Č. Zíbrta se Č. l. vedle národopisné a kulturně historické tematiky věnoval rovněž antropologii a archeologii. Kromě drobných, časových zpráv přinášel řadu zásadních monografických studií. Z oblasti hmotné kultury, zejm. lidové architektury, to byly příspěvky K. V. Adámka, J. F. Hrušky, V. Houdka. O lidových krojích uveřejnili studie v prvních ročnících Č. l. J. Koula, J. Klvaňa, R. Tyršová. Z oblasti duchovní kultury byl mezi autory V. Tille, B. M. Kulda ad. Časopis také oživil sběratelskou činnost v oboru lidových písní a tanců. Zásadní, svým významem nadčasové studie z oblasti folkloristiky publikovali na jeho stránkách O. Hostinský a L. Janáček. Cenná je také spolupráce redakce Č. l. se slovenskými národopisnými pracovníky, mezi něž

na konci 19. stol. patřili zejm. J. L. Holuby, dále L. Podjavorinská, K. Chorvát, A. Kmeť, K. A. Medvecký, D. Jurkovič či T. Vansová. Až do r. 1914 Č. l. ovlivňoval národopisnou činnost na Slovensku a napomáhal spolupráci mezi českými a slovenskými národopisnými pracovníky. Vytvářel tak základy spolupráce na vyšší úrovni, která se uskutečnila po r. 1918 a projevila se např. založením národopisné stolice na bratislavské univerzitě, kde působil K. Chotek, dále přípravou národopisné encyklopedie pro Slovensko i spoluprací NSČ se slovenskými institucemi. Pro další vývoj časopisu měla význam změna v redakci, jejíž činnost byla 1895 oslabena odchodem L. Niederla. Ten se věnoval NVČ a přípravě *Národopisného muzea*. Č. Zíbrt řídil časopis od té doby sám a vtiskl mu osobitý charakter. Další významnou skutečností pro orientaci Č. l. byla skutečnost, že časopis se nestal oficiálním tiskovým orgánem příprav NVČ. Redakce sice F. A. Šubertovi pro tento účel časopis nabídla, ale vzhledem k omezenému rozsahu Č. l. se záměr nepodařilo realizovat. Kancelář NVČ proto od r. 1893 vydávala výstavní *Věstník*, jehož redaktorem byl E. Kovář. Redakci Č. l. se od počátku podařilo soustředit široký okruh spolupracovníků, takže se časopis stal sám o sobě významným střediskem národopisné práce. Proti koncepci vědeckého časopisu se pod vlivem Č. Zíbrta Č. l. proměnil v tiskový orgán zejm. neprofesionálních zájemců o studium lidové kultury. Usměrněoval a vychovával hl. venkovské vlastivědné pracovníky a získával od nich cenné příspěvky. Tomu přizpůsobil Č. Zíbrt i obsah časopisu rozdělený do několika aktuálních rubrik, v nichž přinášel informace o nové odborné literatuře, přednáškách, výstavách, muzejní činnosti či osobní zprávy. Význam si v této době Č. l. získal především národopisnou bibliografií. Hustá síť dopisovatelů vybudovaná mimo oficiální muzejní a akademická centra představuje hlavní charakteristický znak Č. l. pod Zíbrtovým vedením. Podařilo se mu jejich prostřednictvím dokumentovat jevy hmotné a duchovní kultury, kterým bylo dosud věnováno málo pozornosti. Zejm. se jednalo o poznání lidového domu a způsobů bydlení, zemědělství, sociálních vztahů, zvyků, obyčejů apod. Nevýhodou Zíbrtovy koncepce bylo, že po ochabnutí celospolečenského zájmu o lidovou kulturu v souvislosti se skončením NVČ 1895 ztratil časopis řadu přispěvatelů. Postupně narůstaly i hmotné potíže časopisu, takže jej redaktor 1914 zastavil a obnovil až 1923. Snažil se najít nová témata, v programovém prohlášení orientoval Zíbrt Č. l. i na oblast sociologie, ale časopis v nových společenských podmínkách nedosáhl úrovně, kterou měl před 1. světovou válkou, zejm.

na počátku svého vycházení. V souvislosti s úmrtím Č. Zíbrta časopis 1932 zanikl. Č. l. se v duchu soudobého pojetí národopisu orientoval na studium kultury vesnického lidu, vesnických řemeslníků a malých měst. Teprve po r. 1946, v obnoveném Č. l., který začal vycházet v nakladatelství Brázda za redakce K. Chotka a V. Černého, se na jeho stránky dostala nová témata, věnovaná zejm. studiu dělnictva, dále proměněm soudobé vesnice a od 70. l. studiu etnických procesů. Redaktory časopisu poté byli: O. Skalníková (od r. 1951), J. Kramářik (1963), V. Scheufler (1969), A. Robek (1973), Z. Hanzl (1990) a J. Woitsch (2005). Většina článků je psána profesionálními etnografy a folkloristy, popř. pracovníky z příbuzných oborů, z vědeckých a muzejních ústavů i vysokých škol. Vydavatelem časopisu je od r. 1953 *Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV (Etnologický ústav AV ČR)*. Vychází jako čtvrtletník. Od r. 2001 zní jeho podtitul *Etnologický časopis / Ethnological Journal*.

Lit.: Č. Zíbrt: *Ročník 25. Českého lidu*. ČL 25, 1925, s. 1–6; L. Niederle: *Založení Českého lidu*. ČL 32, 1932, s. 8–11; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; J. Mjartan: *Jozef Ludovít Holuby a Český lid*. ČL 43, 1956, s. 241–246; L. Kunz: *Soupis prací Zíbrtova Českého lidu*. Praha 1960; K. Chotek: *Lubor Niederle a národopis*. ČL 52 (6), 1965, s. 257–265; J. Kramářik: *Před 75 lety byl založen Český lid*. ČL 53 (5), 1966, s. 249–251; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; A. Robek: *Významné jubileum Českého lidu (k výročí 75. ročníku Českého lidu)*. ČL 75, 1988, s. 1–7; ČL 78, 1991 (jubilejní číslo); J. Traxler: *Písne krátké Jana Jenka rytíře z Bratřic I*. Praha 1999, s. 27 (ČL, bibl. údaj); R. Jeřábek: *Volkskundliche Zeitschriften aus den Böhmischen Ländern, der Slowakei und der Russischen Föderation*. HBVvkK 37/38, 2001/2002, s. 67–84. [vs]

česnek kuchyňský, rostlina z čeledi cibulovitých a koření. Č. k. (lat. *Allium sativum*) se pěstuje od pravěku (Mezopotámie do r. 2000 př. n. l., Egypt 1500–1320 př. n. l. atd.). Pěstování č. k. u Slovanů před 10. stol. předpokládá L. Niederle (1914) a pravděpodobně pěstování a používání různých druhů česneku na slovanských lokalitách vyplývá z archeologických nálezů v Meklenburku: česnek ořešec (*Allium scorodoprasum*), česnek planý (*Allium oleraceum*) a česnek medvědí (*Allium ursinum*). Od středověku je pěstování č. k. doloženo mnoha písemnými prameny. V 18. a 19. stol. byl česnek běžnou zeleninou ve venkovských zahradách a v některých pěstitelky zvláště vhodných oblastech se pěstoval pro prodej ve městech i na venkově (Všetatsko, Znojemsko, j. Mo-

rava). Sází se jako zimní (stroužky se vysazují koncem října) a jarní. Sklizený česnek se ve svazcích věšel pod střechem a sušil, pak se hlávky (paličky) i s natí splétaly do copu. Pěstitel nebo prodavač česneku je česnekář. – Č. k. se stal důležitou součástí k ochucení jídel a k přírodnímu i pověřičnému léčení. Mnohem více se užívá v kuchyních jižních národů než na evropském severu. Byl považován za velmi zdravý, proto se přidával do celé řady pokrmů. Má se za to, že vzbuzuje chuť k jídlu, posiluje žaludek a dodává síly a zmužilosti; v letních vedrech, především o žních, zmírňuje účinky horka na lidský organismus. Pro svůj pronikavý zápach platil česnek u všech indoevropských národů za nejspolehlivější prostředek k odpuzování zlých nadpřirozených bytostí a k překazení všech záporných kouzel. Byl také univerzálním lékem proti nejrůznějším nemocím a trápení, proti úrknutí a očarování. Proto lidé nosili oloupaný stroužek česneku při sobě, v kapse kalhot nebo zavěšený na šňij; zastrčený do ucha prý pomáhá při bolestech zubů; olej, který se tak vytvoří, bolest odplaví. Česneku se užívalo zvl. v době, kdy byl člověk vystaven mimořádnému nebezpečí: v období dlouhých prosincových nocí a zejm. kolem zimního slunovratu. Večer před svátkem sv. Lucie (12. 12.) na Valašsku dělala hospodyně česnekem na dveřích chlěva tři kolečka a v nich křížek, aby k dobytku neměly přístup čarodějnice (bosorky), které by jej mohly očarovat a odebrat mu užitek. Lecdě natírali česnekem také zámky a závory domů, chlěvů a stájí. Hrál význačnou roli i ve štedrovečerních zvycích. Spolu s hrstkou od každého obilí, které se urodilo, s cibulí, ořechy, jablky a medem měl čestné místo na svátečně prostřeném štedrovečerním stole jako prosba, aby se ho urodilo dostatek i na budoucí rok a aby po celou dobu chránil a léčil lidi a dobytek. Štedrovečerní večere v lidovém prostředí vých. Moravy začínala vánoční oplatkou s medem a stroužkem česneku, aby byli všichni v příštím roce zdraví, silní a neohrožení jako česnek a dobří jako med. Po stroužku dostal kohout a houser (aby byli bujní), pes (aby byl odvážný a dobře hlídal) a také každé dobytče, spolu s kouskem vánočky, jablka a petržele. Česnek se přidával do *štedračky*, husté hrachové polévky, i do houbového *kuby*. V některých krajích dostávala čeled na Štědrý den ráno česnekovou polévku (*česnečku*), aby byla zdatná v práci. Č. k. byl nevyhnutelnou součástí štedrovečerní večere u všech Slovanů.

Lit.: P. Sobotka: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písničkách, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských*. Praha 1879, s. 296–298; M. Úlehlová-Tilšchová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 347, 447, 542. [ap + zt]

Češi v cizině viz krajané, vystěhovalectví

Češi v cizině, sborník Etnologického ústavu AV ČR věnovaný problematice krajanů v zahraničí. Vychází od r. 1986.

Češi v českých zemích, většinová část populace obývající prostor zemí Koruny české a pozdější ČR, hlásící se k českému národu či národnosti a hovořící českým jazykem. Etnonymum *Čech* (pl. *Češi*, *Čechové*) je staroslovanského původu (slovanský základ *čel/kel*). Poprvé se písemně uvádí k r. 805 v západofrancké *Chronicon Moissacense* při označení kmenů na území Čech jako *Cichu-Windones*. V novodobé češtině označuje jednoznačně příslušníky českého národa v Čechách a na Moravě, popř. obyvatele české národnosti v jiných zemích a státech. Od středověku do sklonku 19. stol. vedle tohoto významu mělo ještě význam širší: pojmenovávalo všechny obyvatele Čech a českého státu bez ohledu na jejich jazyk a národnost. V tomto smyslu mu odpovídal lat. termín *Bohemi*, *Bohemani*, *Behaimos*, odvozený z lat. názvu země (*Boiohaemum*, *Bohemia*), a jeho převody do dalších jazyků. Na rozdíl od češtiny rozlišuje většina moderních evropských jazyků toto historickogeografické pojmenování Čechy-Češi od etnonyma Čech-Češi rozdílným překladem (něm. *der Böhme*, *-en*; *der Tscheche*, *-en*). Etymologickou pověst o původu názvů Čechy a Češi z osobního jména praotce Čecha vytvořil na počátku 12. stol. kronikář Kosmas Pražský (zemř. 1125). – Češi jako národ vznikli etnickou, jazykovou, politickohospodářskou a kulturní genezí ze slovanského obyvatelstva, které zaujalo území české kotliny postupnou migrací v poslední fázi tzv. stěhování národů v průběhu 5.–6. stol. Patřilo do západoslovanské etnickojazykové skupiny a v nové vlasti nevytvořilo jeden politickosprávní celek, nýbrž několik kmenových knížectví. Dobové prameny hovoří k r. 845 o křtu 14 českých knížat a k r. 872 o franckém vítězství nad pěti knížaty v Čechách. Kosmas, který na počátku 12. stol. sepsal latinsky nejstarší *Chronicon Bohemorum* (Kroniku Čechů), lokalizoval jejich kmenovou državu do oblasti slánské a bělohorské plošiny ve středních Čechách s hradisti Levým Hradcem, Budčí, Šárkou a Libušínem. Patřily k ní též správní oblasti Tuhošť a Záhvozd. Kromě toho na území Čech zaznamenal dalších jedenáct starých kmenových teritorií. Rozlehlou oblast j. Čech osídlil podle něho kmenový svaz Doudlebů, východočeský region patřil dvojím Charvátům, mezi nimi a Čechy se usadili Zličané a malý kmen Pšovanů, sev. a severozáp. Čechy zaujali Děčané, Litoměřiči a Lemuzi, s nimi sousedili Lučané, usazení

v Pooohří, stejně jako západnější Sedličané a také Chebané, jejichž sídla přesahovala dnešní západní hranici Čech. – Na sklonku 9. stol. pod mocenskopolitickým i kulturním vlivem vyspělejšího prostředí východofranckého a velkomoravského vznikly na českém území základy státní organizace. Nejdůležitějším ohniskem formování raně středověkého feudálního státu se stalo teritorium kmene Čechů a nositelem státní ideologie, významně ovlivněné přijetím křesťanského náboženství, vládnoucí rod tohoto kmene, Přemyslovci, a jejich knížecí družina. Přemyslovský kníže Bořivoj I. založil v 80. letech 9. stol. nové ústřední hradíště státu, Prahu. Jeho vláda a panování jeho bezprostředních nástupců bylo obdobím, do něhož historikové kladou tzv. kmenové sjednocování, postupně násilné i nenásilné rozšiřování přemyslovského státu na území sousedních kmenů. Dověřilo se 995, kdy po vyvraždění příslušníků knížecího rodu Slavníkovců a po připojení jejich východočeské a jihočeské državy ovládli Přemyslovci nejen celé území Čech, ale stát Čechů v té době na severu, východě a jihovýchodě daleko překročil přirozené zeměpisné hranice země. – Přes střídavá období vzestupu i krize v 11. a 12. stol. a přes ojedinělá krátkodobá svěření tzv. údělů na Žatecku či ve vých. Čechách nevládnoucím příslušníkům dynastie Přemyslovců zůstalo jádro státu, tvořené celým územím Čech, již natrvalo jednotným celkem. Dostalo se mu pevné správní organizace v podobě tzv. hradské soustavy. Její opevněná centra (Plzeň, Žatec, Sedlec, Dřevíč, Bílina, Děčín, Litoměřice, Mělník, Mladá Boleslav, Kouřim, Čáslav, Chrudim, Hradec Králové, Vraclav, Chýnov, Doudleby, Netolice a Prácheň) nahradila původní kmenová hradiska a nové hradské obvody (*kastelanie*) rozdělily území bez ohledu na staré kmenové poměry. V rukou předních členů panovníkovy družiny se staly zárukou jednoty země a její více či méně spolehlivé obrany i správy. Hradská organizace byla na přelomu 13. a 14. stol. vystřídána novou strukturou státní správy. Jejím základním článkem vedle ztenčených vlastních držav panovníka a církevní držby, která od 13. do 15. stol. prošla vzestupem a poté úplným rozpadem, byla feudální panství šlechty (*patrimonia*) a městské obce (*komuny*) svobodných královských měst. Přestože tyto základní články vrcholně a pozdně feudálního sociálního a státněsprávního systému měly značnou autonomii, byly jim v Čechách vedle osobní autority panovníka vždy nadřazeny vyšší správní orgány na úrovni krajů a země. Právě krajské a zemské správní instituce se v 15. stol. v důsledku dalšího podstatného oslabení královské moci dostaly do rukou tří

feudálních stavů (panstva, rytířstva a měšťanstva) jako představitelů a mluvčích politického českého národa. Až do mocenskopolitických převratů 17. stol. střežily důsledně politická práva Čechů i celistvost a integritu českého pozdně středověkého a raně novověkého státu. – Ruku v ruce s formováním a rozvojem českého státu probíhal od 9. stol. proces etnické, jazykové a kulturní integrace jeho obyvatelstva. Přes relativní izolovanost jednotlivých sídelních oblastí v řídké osídleném a převážně zalesněném území (obydleny byly pouze úrodné oblasti do nadmořské výšky 400–500 m, hustota osídlení nikde nepřesahovala 20–25 obyvatel na km²) tu působil sjednocující tlak státní správy i postupně vytvářené správy církevní. Stejně tak hrál roli vliv jednotné církevní ideologie, která byla svou podporou panující dynastie a pěstováním kultu národních patronů a světců současně ideologií státní. Podstatný praktický význam mělo působení vzdělaných kleriků, činných v oblasti duchovní i světské správy, které přispívalo nejen k prosazení nové křesťanské morálky a vyspělé římské právní kultury, ale také k uchování některých projevů ústní slovesnosti a především k šíření literární vzdělanosti, nejprve v univerzálních liturgických jazycích (latinském a do 11. stol. též staroslověnském) a později v jazycích, jimiž hovořilo obyvatelstvo země. Za těchto okolností se od 9. do 13. stol. zformoval ve všech základních gramatických znacích český jazyk, byl zachycen v písemných památkách a od 2. poloviny 13. stol. se stal jazykem literárním. Počáteční fázi zrodu české literatury reprezentuje duchovní a světská lyrika, rytířská epika, kronikářství a legendistika. K nim ve 14. stol. přibýly žánry měšťanské a žakovské (studentské) literatury i první plody dramatické tvorby. Vznik písemnictví v národním jazyce dovršil vítězství křesťanské kultury nad projevy pohanství, které dlouho přežívaly v české lidové kultuře, obyčejích a ústní slovesnosti. Již nejstarší česky psané literární památky (zejm. kronika tzv. Dalimila) zaznamenaly první výrazné projevy českého národního sebeuvědomění a jazykově pojatého nacionalismu, jehož nositelem byla vedle některých představitelů církevní inteligence především česká šlechta. – Příčinou vzniku středověkého českého nacionalismu byla skutečnost, že v důsledku hromadné kolonizace dosud neosídlených oblastí, velké vlny zakládání měst a rozvoje těžby drahých kovů, ale také v důsledku převzetí nové vrcholně středověké dvorské a rytířské kultury vládnoucími Přemyslovci i českou šlechtou se proměnily dosud jazykově takřka homogenní Čechy v průběhu 13. stol. v hustě zalidněnou zemi dvojího obyvatelstva a dvojího jazy-

ka, českého a německého. Kolonisty, kteří osídlili souvislé příhraniční oblasti zejm. na západě, severozápadě a jihu země, lokátory nových vsí a měst, vůdčí složkou městského patriciátu a důlními podnikateli byli totiž převážně přistěhovalci z jednotlivých německých zemí. Přestože nové německy hovořící obyvatelstvo bylo početně slabší než domácí česká populace, jeho hospodářská síla a kulturní vyspělost z něho učinila složku významem rovnocennou etnickým Čechům. Po opadnutí velké kolonizační a imigrační vlny, během níž počet obyvatel Čech podle kvalifikovaných odhadů překročil hranici 1,5 milionu, projevil se již ve 2. polovině 14. a zejm. v 15. stol. opačná, depopulační tendence, společná celé tehdejší Evropě. V jejím průběhu počet obyvatel opět poněkud poklesl a současně se prosadila asimilační síla domácího českého prostředí. Během necelého sta let došlo k takřka úplnému počestění většiny měst (Plzeň, Domažlic, Klatov, Sušice, Netolic, Stříbra, Zátce, Loun, Slaného, Bíliny, Litoměřic, Hradce Králové, Poličky, Dvora Králové, Jaroměř, Chrudim, Vysokého Mýta, Kutné Hory) i kolonizovaných oblastí ve vnitrozemí, nikoli však pohraničních území Žitavska, části Podkrušnohoří, Chebska, Loketska, Tachovska, části Šumavy, Vitorazska včetně jeho českého příhraničí a německých enkláv na česko-moravské hranici mezi Jihlavou a Lanškrounem. – Tento vývoj byl ovlivněn mimo jiné celkovou kulturní a sociálně politickou situací v českém státě. Již v průběhu 14. stol. se zformovala svébytná a silná jazykově česká národní kultura a vzdělanost, reprezentovaná mj. též díly naučné literatury, jazykovými a výkladovými slovníky a úplným překladem bible do češtiny. Výrazným impulzem k jejímu rozvoji bylo založení pražského vysokého učení císařem Karlem IV. (1348) a jeho pozdější počestění, završené *Kutnohorským dekretem* Václava IV. (1409). Česká inteligence, vzešlá z univerzity, dosáhla záhy nejen k vrcholům soudobé evropské učenosti (Vojtěch Raňkův, Matěj z Janova), ale vytvořila též ojedinělou koncepci náboženské a společenské reformy v podobě českého husitismu (J. Hus). Pokus o revoluční prosazení této reformy v letech 1419–1434 přes prvotní zahraniční inspiraci (viklefishem) a přes zcela nenacionální ideový obsah byl záležitostí skoro výlučně českou. Proto také jedním z výrazných výsledků husitské revoluce bylo další národnostní vyhranění a upevnění českého etnika v Čechách i posílení komunikační úlohy a vlivu českého jazyka v širším středoevropském teritoriu jako literární i diplomatické řeči. – Národní sebevědomí a vyhraněný patriotismus, spojený s utrakvistickým (husitským, kališnickým)

a později též česko-bratrským a protestantským (evangelickým) náboženským přesvědčením, se staly ideologií výrazně většiny české stavovské společnosti v období raného novověku mezi husitstvím a Bílou horou (1434–1620). V základních rysech ji sdíleli i příslušníci katolické menšiny mezi stavy, nebyli však zasaženi věroučně motivovaným izolacionismem kališníků, a proto dříve než oni akceptovali prvky nového renesančního životního názoru a stylu. Výsledkem uvedených tendencí byl nejen osobitý model českého stavovského státu a značná emancipace stavovské politiky ve vztahu k osobě a moci panovníka, ale zejm. všestranný rozkvět jazykově české vzdělanosti a kultury v 16. stol. Projevil se mj. raným rozmachem knižtisku (od 80. let 15. stol.) a několikerou mluvnickou kodifikací spisovné humanistické češtiny (Optát-Gzel-Philomates, J. Blahoslav, V. Benedikti), která navazovala na starší pokusy o zakotvení diakritického pravopisu (tzv. Husovu reformu). Vyústil v rozsáhlou domácí tvorbu na poli krásné i naučné literatury a v dlouhou řadu překladů aktuálních děl evropské literatury, vědy a teologie, včetně reprezentačních vydavatelských počínů, které zařadily český literární život po bok nejvyspělejších evropských zemí (*Münsterova Kosmografie*, Mattioliho *Herbář aneb bylinář*, *Bible kralická*). Nositelem tohoto kulturního rozkvětu bylo stále výrazněji měštanské prostředí více než pěti set královských i poddanských měst a městeček v Čechách, jemuž solidní vzdělanostní úroveň zajišťovala hustá síť městských škol obsazovaných a metodicky spravovaných z velké části pražskou univerzitou, ale také aktivní působení početné vrstvy městské inteligence, vzdělané na domácích vysokých školách (vedle utrakvistické Karlovy univerzity působila v Praze od r. 1561 též jezuitská akademie) i na zahraničních univerzitách. Kulturními zájmy, rozhledem i nadprůměrným vzděláním vynikala rovněž nezanedbatelná část české renesanční šlechty obou stavů (panského a rytířského), která vedle aktivní role v politice pozitivně ovlivňovala též kulturní klima doby svým esteticky náročným rezidenčním stylem, stavebními investicemi (výstavbou a výzdobou renesančních zámků a městských paláců) i společenskou reprezentací, spojenou se štědrým mecenátem a podporou uměleckých, literárních a vědeckých počínů. – Do českého národa stavovského období nebylo počítáno venkovské poddanské obyvatelstvo, které s výjimkou pohraničních oblastí bylo jazykově české. Představovalo naprostou většinu populace (nejméně 80 %), nemělo však žádný politický statut ani práva. O jeho životním stylu, každodennosti, životní a kulturní úrovni v období gotiky

a renesance je dosud známo jen velmi málo. – Podnětující vlivem působila na všestranný rozmach české raně novověké společnosti epochy renesance a manýrismu její nová internacionalizace, jež se prosazovala od 3. desetiletí 16. stol. Byla důsledkem včlenění Českého království do rámce mnohonárodního habsburského soustátí (1526) a plného obnovení zahraničních styků, na prvním místě vazeb k svaté římské říši. Pobyty kosmopolitního, časem však stále více rakousky orientovaného a německy hovořícího dvora habsburských panovníků Ferdinanda I., Maxmiliána II. a Rudolfa II. přiváděly do Prahy a do Čech mnoho cizinců z řad šlechty, dvořanů, umělců, učenců, měštanských podnikatelů i dobrodruhů. Nový rozmach hledání a těžby stříbra i dalších kovů přilákal do důlních revírů v průběhu 16. stol. několik vln hornických přistěhovalců. Vedle nich se na zpustlých usedlostech některých pohraničních panství postupně usazovali kolonisté z ciziny. Osídlili rovněž neúrodné oblasti hor, kde se vedle těžební činnosti začala rychle rozvíjet textilní výroba (soukennictví a plátenictví). Převahu mezi přistěhovalci všech kategorií měli německy hovořící useláci. Co do početnosti je v Praze a v dalších městech následovali italský umělci, kameníci a zedníci a ojedinělí obchodníci či podnikatelé z oblastí na západ od Rýna. Příliv cizinců se vystupňoval na přelomu 16. a 17. stol., kdy je do č. zemí přitahoval kulturní lesk dvora uměnilovného císaře Rudolfa II. a dynamický rozkvět rudolfinské Prahy. Ta tehdy dosáhla počtu asi 60 tisíc obyvatel, zatímco celá země jich měla asi 1,5–2 miliony. Růst počtu nedomáckého obyvatelstva vyvolal konflikty a vznik nacionálního napětí, což vedlo k opatřením některých vrchností i městských rad na obranu postavení češtiny jako jediného úředního jazyka. Ani úspěšné proniknutí některých přistěhovalců mezi elitu jednotlivých zemských stavů a do dvorských, stavovských či městských úřadů neohrozilo však zásadněji dominanci rodilých Čechů ve veřejném, politickém a kulturním životě země. – Rozhodujícím nepříznivým obratem dosavadního trendu byla porážka protihabsburského povstání českých stavů v bitvě na Bílé hoře (1620) a následující perzekuční opatření vítězů. Zákaz nekatolických náboženství a vypovězení ze země příslušníků všech stavů, kteří odmítli přestoupit ke katolické víře (1627), vyvolaly emigraci, jež sice neměla masový charakter, čítala však několik tisíc měštanských a několik set šlechtických rodin a připravila tehdejší českou společnost o většinu představitelů inteligence i politických elit. Tato ztráta se záhy odrazila jak v relativně rychlém prosazení plošné rekatolizace v celé zemi

(byla v podstatě dovršena do konce 50. let 17. stol.), tak v oslabení dosavadního vyhraněného národního sebevědomí Čechů. Vydání *Obnoveného zřízení zemského* (1627), které zrovnoprávnilo němčinu s češtinou jako druhý zemský úřední jazyk, znamenalo za těchto okolností otevření prostoru pro její postupné prosazování do všech oblastí veřejného života. Tomuto trendu výrazně napomáhal též internacionalismus nového kulturního slohu, který se prosadil ve střední Evropě, baroka. Do cesty se mu naopak stavěl stále omezenější počet patrioticky smýšlejících jedinců a zastánců českého jazyka (B. Balbín, T. Pešina). – Emigrace a útrapy následujících let třicetileté války snížily počet domácího obyvatelstva asi na 70 % předválečného stavu. Zacelování populačních ztrát po uzavření vestfálského míru (1648) trvalo přibližně do konce 17. stol. a poté nastal nový růst. Na znovuosazování zpustlých usedlostí na venkově i ve městech a na osídlování dalších oblastí pohraničního hvozdu se opět v jisté míře podíleli kolonisté z katolických oblastí j. Německa (zejm. v regionu vnitřní Šumavy a Českého lesa), výraznější tendence k plošnému poněmčení některých oblastí se projevila až v průběhu 18. stol. Ve stejné době obdobný proces zasáhl také vyšší městské vrstvy, a to i v jazykově českém vnitrozemí. Na několik desetiletí zaniklo české školství ve městech a vydávání knih v českém jazyce. To vedlo k oslabení a rozkolísání spisovné normy češtiny, jemuž nezabránilo ojedinělé pokusy tzv. brusičů jazyka (puristů) o jeho očistu. Nositelem české nacionality i jazykové kultury (byť neuvědomělým) se stalo venkovské obyvatelstvo zemědělských městeček a vsí a s ním spjatí nepočetní příslušníci venkovské inteligence (učitelé, faráři). Stali se tvůrci osobité kultury českého (selského) baroka s jeho kultivovanými výtvarnými projevy a především s obdivuhodně bohatou a hodnotnou hudební kulturou, zvykoslovím a ústní slovesností. Vyhranila se v několika nářečních a folklorních oblastech, obklopujících středočeské sídelní jádro českého etnika. V této lidové kultuře přežíval český národní živel po celé období absolutismu a osvícenského absolutismu s jeho správním centralismem a snahou po jazykové unifikaci státu na bázi němčiny, jež vyvrcholila prohlášením němčiny za všeobecnou státní úřední řeč a za tzv. národní jazyk rakouského mocnářství r. 1812. – Ideové koncepce osvícenství, přirozeného práva a později preromantismu vedly již na sklonku 18. stol. k znovuoživení českého zemského a státního patriotismu a vzápětí i českého jazykového vlastenectví. Projevily se v badatelském zájmu o minulost a tradice českého státu, ve studiu české gramatiky a literatury i ve

snaze obnovit českou státnost na principu historického státního práva, tedy korunovací habsburských panovníků za české krále a obnovou stavovských zemských a státních institucí. K tomu záhy přistoupily obhajoby českého jazyka a pokusy o obnovu jazykově české literární tvorby, o vydávání českých knih a novin i o působení na široké vrstvy etnicky českého obyvatelstva prostřednictvím divadla. Tím byly ve dvou generacích na přelomu 18. a 19. stol. položeny základy nové národní emancipace Čechů a započal proces českého národního obrození. V jeho průběhu nad zprvu převažující zemsky patriotickou složkou postupně převážilo tzv. jazykové vlastenectví, zrodil se novodobý český nacionalismus, založený na etnickém a jazykovém principu (vlastenectví). Jeho základní programové cíle zformuloval F. Palacký 1848 a později byly doplňovány a modifikovány. Zhruba do 80. let 19. stol. se pak skutečně vytvořil na teritoriu Čech a Moravy moderní český národ. Jeho určujícím faktorem bylo na prvním místě nové národní vědomí a sebeuvědomění a na druhém místě aspekt jazykový. – O úspěchu českého národního obrození přes jeho počáteční slabost a dlouhodobě neúspěšné snahy o politickou emancipaci Čechů v rámci Rakouska, ať už cestou prosazení historického státního práva a česko-rakousko-uherského vyrovnání v podobě tzv. trialismu (1867–1871), nebo zrovnoprávněním češtiny a česko-německým vyrovnáním v rámci Čech (1879–1899), rozhodly sociálněekonomické procesy industrializace a formování moderní kapitalistické společnosti ve střední Evropě. Jejich doprovodné jevy, jako migrace venkovského obyvatelstva do měst, zavedení všeobecné školní docházky nebo prosazování občanských a demokratických svobod, sehrály roli při postupném posilování pozice Č. v č. z. i při stmelování národa vyrovnáním původních regionálních, nářečních a folklorních rozdílů. Počet a podíl uživatelů české *obcovací řeči* na obyvatelstvu země se vyvíjel takto: 1846: 2 598 774 (59,77 %), 1880: 3 470 252 (62,78 %), 1900: 3 930 093 (62,67 %), 1921: 4 376 121 (66,54 %, ovšem v tomto sčítání již nebyla kritériem obcovací řeč, ale národnost). – Vyhlášení Československé republiky 28. 10. 1918 znamenalo dovršení národní emancipace Č. v č. z. dosažením politické (státní) samostatnosti. Skutečnost, že Československá republika byla mnohonárodním státem s početnými menšinami, jejichž postavení nebylo vzdor demokratickému zřízení důsledně vyřešeno, předznamenala ovšem v mezinárodně politické konstelaci meziválečného versailleského systému nestabilitu tohoto státního útvaru. Jeho zánik Mnichovskou dohodou

z 30. 9. 1938 a okupací nacistickým Německem 15. 9. 1939 přinesl nové ohrožení samotné existence českého národa. Z pohraničních oblastí, tzv. Sudet, přivtělených přímo k Velkoněmecké říši, se musela část českého obyvatelstva bezodkladně vystěhovat (jednalo se především o Čechy přistěhované mezi l. 1918–1938), pro etnicky české území protektorátu Čechy a Morava byl připraven program dlouhodobé germanizace v podobě plánů okupačních orgánů (zastupujícího říšského protektora R. Heydricha) na odstranění Čechů ze středoevropského prostoru jejich násilným vysídlením, vyhlazením a asimilací. Porážka Německa ve 2. světové válce zabránila uskutečnění těchto záměrů a vedla naopak v l. 1945–1947 k systematickému, takřka úplnému *odsunu* (nucenému vystěhování) německé menšiny z českého území. Č. země se staly zemí jednoho zcela převažujícího etnika. Proces úplné národní a státní emancipace Č. v č. z. se dovršil 1. 1. 1993 rozdělením dosavadní československé federace a vznikem samostatné *České republiky*, která je v podstatě jednonárodním státem Čechů. Češi zde představují přes 90 % obyvatelstva (v r. 1991: 9 774 000 osob, 94,9 %). V t. Němci v českých zemích.

Lit.: A. Boháč: *Obyvatelstvo v Československé republice*. In: ČSV-N, 1936; J. Korčák: *Geopolitické základy Československa*. Praha 1939; F. Roubík: *Národnostní vývoj našich zemí*. Praha 1946; J. Polišenský: *Třicetiletá válka a český národ*. Praha 1960; V. Šmilauer: *Ostřední Čech ve světle místních jmen*. Praha 1960; L. Kárníková: *Vývoj obyvatelstva českých zemí 1754–1918*. Praha 1965; F. Graus: *Die Bildung eines Nationalbewusstseins im mittelalterlichen Böhmen*. *Historica* 13, 1966, s. 5–51; R. Nový: *Die Anfänge des böhmischen Staates I, Mitteleuropa im 9. Jahrhundert*. Praha 1968; J. Janáček: *České dějiny. Doba předbělohorská II/1*. Praha 1971; E. Maur: *Příspěvky k historické demografii Čech 17.–18. století*. AUC 1971; F. Šmahel: *Idea národa v husitských Čechách*. Č. Budějovice 1971, 2. vyd. Praha 2001; A. Míka: *Národnostní poměry v českých zemích před třicetiletou válkou*. ČČH 1972; R. Nový: *Přemyslovský stát 11. a 12. století*. Praha 1972; S. Russocki: *Protoparlamentarismus Czech do początku XV wieku*. Warszawa 1973; A. Míka: *Stoletý zápas o charakter českého státu 1526–1627*. Praha 1974; Z. Fiala: *Přemyslovské Čechy*. Praha 1975; A. Míka: *K národnostním poměrům v Čechách po třicetileté válce*. ČČH 1976; Z. Fiala: *Předhusitské Čechy*. Praha 1978; O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*. Praha 1982; J. Válka: *Česká společnost v 15.–18. století. I. Bělohorská doba. Společnost a kultura manýrismu*. Praha 1983; J. Petráň: *Stavovské království a jeho kultura v Čechách (1471–1526)*. In: *Pozdní gotické umění v Čechách*. Praha 1985; P. Spunar: *Kultura české*

ho středověku. Praha 1985; J. Zemlička: *Století posledních Přemyslovců*. Praha 1986. J. Galandauer: *Vznik Československé republiky. Programy, projekty, předpoklady*. Praha 1988; K. Malý – F. Sivák: *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1918*. Praha 1988; R. Turek: *Počátky české vzdělanosti*. Praha 1988; J. Křen: *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha 1990; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992; F. Šmahel: *Husitská revoluce I-IV*. Praha 1993; *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996; J. Kořalka: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha 1996; M. Hroch: *Na prahu národní existence*. Praha 1999; *Velké dějiny zemí Koruny české I, II, V, XI*. Praha – Litomyšl 1999–2002. [v]

činovat, plátno s drobnými geometrickými vzory tkané nejčastěji vazbou rypsovou a čtyřvazného kepru (cirkas, trilich, drilich). Tkaní č. bylo známo v cechovním tkalcovství po celé Evropě. Bylo rozšířeno také v lidových vrstvách ještě ve 20. stol. po všech slovanských zemích a ve vých. Evropě a části j. Evropy. – Činovaná (protykovaná) plátna se tkala v č. zemích v 15. stol. (např. 1437 v Heřmanově Městci). V té době se zřejmě tímto názvem označovala plátna s damaškovými vzory, složitě vytkávanými ručním přebíráním osnovy. Čeští badatelé (Č. Zíbrt, Z. Winter) považují za č. v 15.–17. stol. tkaniny trilichové (vyráběné na čtyřech listech), vzorkovaná plátna, pololněné i bavlněné ubrusoviny se čtvercovými vzory v činovatní vazbě atlasové a keprové. V 19. stol. *dílo činovaté neb činovitě je polotažené, podnožní* (J. Jungmann). Tkalo se na tahacích stavech (*Zugwebstuhl*), na nichž se před vynálezem žakárských stavů vyráběly keprovými a atlasovými vazbami složité geometrické i figurální a rostlinné ubrusové vzory. Od konce 19. stol. se uplatnilo rozměrnější geometrické motivy, na moravském Hornácku nazývané *růže* nebo *hráze*. Na Hornácku se tkaní č. udrželo pro místní potřebu do konce 2. světové války. Od r. 1946 ve výrobě pokračovalo *Ústředí lidové umělecké výroby*. – Činovati se na Hornácku tkaly na plátnickém tkalcovském stavu (čtyřlístovém) na konopné, později bavlněné osnově červenou a bílou bavlnou. Pouhým sešlapem se docílilo zcela drobných vzorů (*hádátka*), které se kombinovaly s jednobarevnými rypsovými linkami (*cesty, cestičky*). Větší vzorky (*křížek, ohřebelka, deskové zrnka, hádátka na desku ad.*) se tkaly pomocí tzv. desky (dřevěné lišty) širší než osnova, která byla položena za listy tak, že vždy čtyři osnovné nitě byly pod deskou a čtyři nitě nad deskou, a to po celé šíři osnovy. Vyžadovala-li vytvářená látka deskový ornament, postavila se deska za listy na hranu. Vytvořil se vzorový prošlup,

kterým se prohodil barevný vzorkový útek. Deska se opět položila a prohodil se vazný bílý útek plátnovou vazbou. Toto vytváření vzorového prošlupu pomocí desky se opakovalo střídavě s vaznými útky podle zamýšleného vzoru, nejčastěji čtyřikrát. Měrnou jednotkou vzorů na desku bylo číslo 2 a 4, stejně jako ve vzorech širších, nazývaných obecně *hráze* nebo *růže*. – Tyto rozměrnější vzory (např. *hvězda, háček, půl makového vršku, lístková kvítka*) se tkaly složitěji. Podle vzoru musel být vzorový útek přebrán před hřebem pomocí dřevěné jehly (*nabíráčku*), v jejímž uchu byl navlečen provázek. Po provlečení provázku celou osnovou se vedle něho navlékla deska a postavila se na hranu. Tím se vytvořil vzorový prošlup, kterým se prohodil vzorový útek. Pak se deska přemístila pomocí motouzu za listy a prohodil se vazný útek plátnově. Podle vzoru se vzorový a vazný útek opakovával dvakrát nebo čtyřikrát. Potom se musel opět nabíráčkem vytvořit nový vzorový prošlup a postup se opakovával. Pokud byl vzor symetrický podle útkové osy, vkládal tkadlec podle desky pro vzorový útek do osnovy za listy motouz, a to do poloviny vzoru. Motouzky posouval směrem k osnovnímu válci. Od poloviny vzoru nemusel vzorové prošlupy odpočítávat na desku, ale vkládal je do osnovy za listy podél provázeků, které postupně vyťahoval. Jako předlohu vzoru používali hornáčtí tkal-

ci textilií již ornamentem zdobenou, jindy měli vzory nakreslené na čtverečkováném papíře nebo rozepsané v číslech. Nejčastěji se tkaly vzory na desku i hráze červenou bavlnou, někdy zvýrazňovali některou linku černě či modře. Koncem 40. let 20. stol. doplnili tkalci podle požadavků barvy zlatožlutou bavlnkou. – Pro místní potřebu tkávali tkalci č. na povlaky polštářů, na horní část rubáčů (*opléčka*), límce modrotiskových sukni, mužské zástěry a čtvercové plachty (*čtyřloketky*). Od 40. let 20. stol. se zaváděly malé dekorační polštářky. – Činovati byly zbožím na objednávku, každý druh měl svůj kompoziční řád. Povlaky na velké polštáře se tkávaly jen na desku. Jejich vzor z rypsových proužků (*cest*) a drobných ornamentů se zhušťoval a rozšiřoval na přehybu polštáře. Od 2. čtvrtiny 20. stol. zařazovali tkalci na přehybu polštáře hráze. Mezi jednotlivými vzorovými pruhy se látka tkala čtyřvazným keprem (2/2, 3/1). *Opléčko* byl pruh látky asi 30 cm široký, tkaný bílou bavlnou útkovým klikatým keprem (*na rybinu*), uprostřed zdobený asi 10–15 cm širokým pruhem vzorů tkaných na desku. Pro starší ženy se tkaly staré deskové vzory v barvě modré, černé, řidčeji červené, pro mladé dívky ve 2. čtvrtině 20. stol. vzory se širšími jednobarevnými pruhy a hrázemi, nejčastěji kombinované z červené a modré bavlny, od 40. let 20. stol. i se zlatožlutou bavlnkou. Na límce sukni se používal vzorový pruh asi 5 cm široký, na mužských zástěrách se vytkával ornamentální pruh při dolním okraji. Plachty *čtyřloketky* se sešivaly ze dvou stejně vzorovaných pruhů, dlouhých 2 lokty. Nejstarší hornácké čtyřloketky jsou tkané z konopí. Dekorační polštářky byly koncem 40. let 20. stol. nově zaváděným výrobkem. Od 50. let 20. stol. se produkce zaměřila na dekorační tkaniny pro městského spotřebitele.

Lit.: J. Staňková: *Ruční tkalcovství na Hornácku*. ČE 1, 1951, s. 4–12; *Hornácko*. Brno 1966; E. Marková: *Slovenské ľudové tkaniny*. Bratislava 1976. [jst]

číselná symbolika, magie (řeč, ezoterní filozofie) čísel, numerologie, početní symbolika – nauka vykládající skrytý význam čísel, která mohou být používána ve smyslu znaků a symbolů. Určitým číslům připisuje vliv na osud a zdraví člověka i živých tvorů. Č. s. je projevem magického myšlení, a tím je i reliktem velmi starých myšlenkových postupů. Je udržována tradicí a vyskytuje se u všech světových etnik; uskutečňuje se nejspíše vlivem asociativní schopnosti lidského mozku. Jako každý tradiční výtvar měl č. s. i vlastní dlouhodobý historický vývoj, a tak se např. symbolika evropská liší od symboliky orientální. Na rozdíl od ostatní

symboliky je č. s. stářejší a tajemnější. Je také úzce spjata s nejstaršími náboženskými útvary. S č. s. je spojena též *aritmancie* (věštění z čísel). Pro evropskou tradici byly základem egyptská, starobabylonská a izraelská tradice. – Obecně lze říci, že sudá čísla jsou spojována spíše se zápornými hodnotami, zatímco lichá s kladnými (s výjimkou čísla 13, které je považováno za nešťastné). – Dominantní postavení má symbolika čísla 3 (pojem tzv. trojedinosti Boha, božský trojúhelník). Tento princip trojitosti je hlavním věroučným článkem mnoha velmi od sebe vzdálených náboženských a ezoterických systémů. Trojitost je sledována ve všem: v čase (minulost, přítomnost, budoucnost), v prostoru (délka, šířka, výška), ve stavech hmoty (pevnost, plynlost, kapalnost), v živých bytostech (muž, žena, dítě; samec, samice, mládě), v představě o světě pozemském, podzemním a nadzemském atd. Podle hermetismu a okultismu spočívá v trojúhelníku, který vyjadřuje tři základní aspekty duchovního aktu, totiž tezi, antitezi a syntézu. V triádě je obsažen i nejobecnější princip, totiž řád všeho jsoucího: trojí je svět vnímatelný (říše minerální, vegetabilní, animální), svět fenomenální (hmota, duše, duch) i svět hermetický čili okultní (duch, duše neboli astrál, hmota). – Číslo 2 je nejmenší dělitelná jednota ve vztahu k nedělitelné jednotě čísla 1, které je prý naprosto nepochopitelné a v židovské či křesťanské mystice znamená Boha. Spojením dvou bodů vzniká jednota, která je spjata jedním bodem nad oběma body postaveným, tvoří tedy zase trojúhelník, čímž je vlastně vyjádřeno jsoucno organizované v jednotu a rovnováhu protikladů. Symbolické polarity, tj. dualismus dobra a zla, světla a tmy, dne a noci, tepla a zimy, duše a hmoty, vyšly vlastně z archetypálních představ a vyhovovaly i představám slovanským v době předkřesťanské i pozdější. V starokřesťanských představách je dvojka synonymem zla, neboť prý narušuje jednotu (sv. Jeroným). Často vystupuje i ve vyprávěních, v pohádkách, ve zvykosloví apod. – Číslo 4: podle řeckého matematika a filozofa Pythagora (580–500 př. n. l.), který prohlásil číslo za podstatu světa, i podle jeho žáků a všech následovatelů je čtveřitost čili *tetraktys* principem soudržnosti a spravedlnosti. Navazoval na představy staroegyptské a babylonsko-asyrské; význam tohoto čísla byl dán i geometrickým obrazcem, čtvercem, který znamená sjednocení čtyř elementů. Aristotelova (384–322 př. n. l.) a Ptolemaiova (90–160 n. l.) *tetrasomiální nauka* (oheň a voda, vzduch a země) je základem světového názoru středověku a vykládá i člověka jakožto součást *mikrokosmu* podle jeho čtyř příslušných vlastností, temperamentů.

Jako statický a nedynamický prvek přijalo čtverec za symbol země i křesťanství a také psychoanalýza (C. G. Jung). Číslo 40 jako desetinásobek čísla 4 často uvádějí počty Starého i Nového zákona. – Číslo 5 je symbol bezpodmínečně platný v různých magických úkonech. Bývá nazýváno též *martickým číslem*, jež znamená vědu ve vyšším smyslu a myšlenku spojenou s vůlí, tedy imperativ. Spojuje učení babylonsko-asyrské s Novým zákonem, hl. s vizemi obsaženými ve Zjevení sv. Jana, i s čarodějnickými představami tzv. *menděského kozla* sabatu. Pentagram je výhradně symbolem mikrokosmu, tj. člověka. Byl symbolem zdraví u pythagorejců, převzali jej i gnostikové (2.–3. stol. n. l.), nověji svobodní zednáři a jiné hermetické společnosti (v 18. stol. u tzv. martinistů je vepsán do kruhu). Bývá nazýván též planoucí hvězdou mágů a nošen na prsou ve smyslu *pantaklu*, tj. magického obrazce k upoutání nadpřirozených sil, který pro tuto potřebu má být vždy zbarven červeně (na rozdíl od *pentaklu*, což je jiný název pro pentagram). V prosté lidové magii bývá místo kresby pentagramu *muří noha* či *skřítkova stopa* černě rýsována ve tvaru otisku pěti prstů a má ochranný význam. V praktické magii bývá pentagram obřadně nasycován všemi čtyřmi živly a světlem, tedy pěti prvky. Analogii přijalo křesťanství v modlitbě k pěti ranám ukřižovaného Ježíše Krista. – Číslo 6 je uváděno v počtech Starého i Nového zákona (666 je znamením Satana: Zj 13,18, tedy opak 999, tj. Ježíše Krista). Nejznámější je *hexagram*, zv. též *Davidova hvězda* nebo *znamení Šalamounovo*, znak judaismu (dokonalosti). V hermetismu je považován za základní symbol života, v alchymii za symbol tzv. mystické svatby, *unio mystica*. Sestává ze dvou do sebe vložených trojúhelníků a symbolizuje vlastně spojení živlu ohně (trojúhelník hrotem obrácený vzhůru) a živlu vody (trojúhelník hrotem dolů). Historie tohoto symbolického čísla sahá až do doby staroegyptské, odtud přešla do judaismu. U pythagorejců symbolizuje šestka veškeré dění a vývoj. Vyjadřuje dvojí trojitost, je i součtem triády 1 + 2 + 3, což znamená naprostou jednotu protikladů, a je tedy i ezoterním vyjádřením světa. – Číslo 7 je tzv. šťastné číslo. Stáří tohoto symbolu je nejistitelné, objevuje se stejně jako šestka již v asyrsko-babylonských a staroegyptských záznamech. V židovské kabale znamená *sedmá sefira sefrotického stromu* pojem trvání. Jako prvočíslo je sedmička často užívána v trojitém násobku, tj. 21, nebo kladena vedle sebe (77) v pohádkách, zaříkadlech, v léčebných radách. V semitských

kulturách je 7 číslem posvátným, odpovídá i sedmi planetám, tedy vesmíru, celku, úplnosti, dokonalosti (na rozdíl od čísla 6, vyjádřeného číslelně jako 7 minus 1, což značí nedostatek dokonalosti, zvl. jako zlé, satanistické číslo 666). Význam sedmičky jako magického čísla dokončení či naplnění je vyjádřen i sedmiramenným svícem, *menorou*, užívaným v židovských domácnostech. Sedmidenní týden pochází vlastně z kultury chaldejské. – Číslo 8 symbolizuje nekonečnou dokonalost (7 plus 1) a jako 888 je také číslem Kristovým. V kabalistických sefirách značí *lesk*. Hvězda (rozeta) o osmi cípech (*oktogram*, též *hvězda betlémská*) má starý magický význam, v lidové architektuře a při výzdobě některých dřevěných předmětů je (jako osmicípá růžice vepsaná do kruhu) již jen ozdobným ornamentem; svůj magický význam si zachovala snad ještě při výzdobě vyřezávaných domovních štítů. – Číslo 9 je číslo trojí dokonalosti ve smyslu síly. I raně středověká křesťanská věrouka uvádí 9 kůrů andělských a jako jejich odraz na zemi i 9 kůrů církve vítězné, *ecclesiae triumphantis* (Dionýz Apeopagita a Řehoř Veliký). Počet 3 × 3 je požadován při veškerém zaklínání, čarování a evokaci duchů, tedy trojitý význam čísla 3. – Číslo 10 je základem desíti přikázání Mojžíšových. V symbolice znamená tento pojem *všechno* ve smyslu *bohatství*; je také poslední sefirou s významem *říše* či *plnosti*. Je i základem počtu 33 (3 × 10 + 3 × 1), který symbolizuje dokonalé království, u křesťanů léta Kristova života. Také na kněžské sutaně má být 33 knoflíků. – Číslo 12 je základem výpočtů babylonsko-asyrských (12 měsíců v roce, 12 znamení zvěrokruhu) a hl. biblických (12 izraelských rodů, 12 apoštolů). – Číslo 13 je považováno od prvních historických záznamů za nešťastné. – Z dalších čísel významných pro evropskou kulturní oblast lze jmenovat 16, 26, 36, 77, 99, 666 a 999, vesměs jsou to čísla babylonsko-asyrské magie. – Česká lidová č. s. prostupuje veškerou slovesnost, písně, pracovní úkony, léčení lidí i léčení a chov domácích zvířectva. Je také součástí kultury hmotné a uplatňuje se též při stavbě domu, výrobě nástrojů, řemeslech atd. Vesměs je spjata s křesťanským světovým názorem, i když původ je v řadě případů starší; mnoho bylo převzato také ze středověké kabaly, astrologie a alchymie. – Číslo 1 má v lidové symbolice hodnotu každého prvního úkonu ve smyslu magie počátku. K zajištění úspěchu v jakémkoli oboru lidského snažení je dodržováno pravidlo trojího opakování (kouzelná formule, zaříkadlo, modlitba). Ještě větší víra je pak vkládána v číslo 9: v pohádkách jsou devatery hory, nádcha odhání devatero nemocí, jitrocel má

devět kořínků, z nichž každý pomáhá proti jedné z 99 zimnic, devětsil ohlašuje svou velkou moc již svým názvem a svatojánská postýlka má devatero kvítí, jimiž se pak léčí různé nemoci. Také zařikadla, která nemoc odečítají nebo přičítají, začínají nebo končí vždy jen číslem 9: *Ne devět, ne osm... žádný;* nebo *Ne jeden, ne dva... ne devět.* Číslo 5 je ochranný znak a jako otisk pěti prstů bývá malován či vypalován nade dveřmi, na kolébkách, na pracovních předmětech; chrání prý před morou, čarodějnicemi a zlými démony. Mystickou hodnotu má i číslo 7: sedm je svátostí, dní v týdnu, planet. Je to číslo štěstí převzaté z judaismu, ale v českých lidových obyčejích je zastírá (patrně starší) devítka či trojka. Číslo 12 jako násobek posvátné trojky má dosud v lidových představách své postavení jak pro svůj biblický význam, tak jako základ duodecimální soustavy: také některé léčivé rostliny léčí právě 12 nemocí, např. rozmarýn. Číslo 40 je původu biblického: mj. 40 dní trvá v lidové kultuře šestinedělí. Také čísla lichá mají v lidové tvorbě daleko silnější postavení. – Č. s. je velmi složitá abstrakce a numerologie sloužila a dosud slouží i k účelům věšteckým. Např. z data narození a jména se převodem na čísla odhadují povahové vlastnosti, osud apod. Č. s. již člověk nově nevytváří, ale dále se udržuje. Ve srovnání s ostatními kulturními jevy je reliktem snad nejstarších náboženských představ a tvoří skutečnou řec čísel.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotní věda.* Praha 1924; J. Čižmár: *Lidové lékařství v Československu I-II.* Brno 1946; M. Curcio: *Parapsychologie od A do Z.* Praha 1992; M. Nakonečný: *Lexikon magie.* Praha 1993; J. Royt – H. Šedinová: *Slovník symbolů.* Praha 1998. [jjn]

čistota 1. neznečištěnost (tělo, ovzduší); ryzost (kov, jazyk, myšlenka); bezúhonost (mravy); **2.** hodnota lidové víry. Č. se jako očekávaná vlastnost objevuje na počátku praktických činností hospodářských a v lidových obyčejích a obřadech typu přechodu a iniciací, aby čistým vstupem (začátkem) pomohla zabezpečit analogickou perspektivu (magie podobnosti). Proto má č. zvláštní význam v období jara a nastávajícího nového hospodářského roku, kde hraje roli v hospodářských obyčejích novoročního charakteru, soustředěných jednak na první úkony (první orba, setba, výhon dobytka na pastvu), jednak na Velikonoce. Spojuje se zde očista praktická (úklid domácnosti a dvora, bílení domů, umývání veškerého nářadí) a rituální (obřadní umývání lidí, dobytka a inventáře, čistý oděv rozséváče za čisté zrno budoucí sklizně, obřadní čištění

studánek o letnicích). Č. může zprostředkovat kontakt s vodou a ohněm: očistnou moc i magickou funkci lidé přisouvali pramenité velkopáteční vodě před východem slunce a tzv. živému (novému) ohni, funkci zapuzení nečistých sil plnilo též hlučení (hluk). S č. je spojen požadavek novosti, obnovy, již může podle lidové víry zprostředkovat též kontakt se zelenou (pučící) ratolestí, prutem. Č. se v lidové víře někdy spojuje s nahotou dívky-panny, zvl. v magických úkonech za déšť, úrodu (rituál první orby), lásku, manželství. V tomto smyslu nemá č. dívky váhu ctnosti, ale podle A. Václavíka znamená náboj nepočaté síly, již byl připisován zvláštní význam. V lidovém myšlení je č. též reakcí na obávanou škodlivou nečistotu (nečistá a čistá šestinedělka, nečistý a čistý zemřelý). Lidový názor na č. jen částečně poznamenalo křesťanství: v některých lidových modlitbách jsou spojeny prosby za čistou úrodu s křesťanským pojetím č. Panny Marie a Ježíše Krista. Č. myslí a srdce je jednou z hodnot i podmínek velkého předvelikonočního půstu jako přípravy člověka ke spoluúčasti na křesťanských Velikonocích (Zmrtvýchvstání), neboť čistá je sama velikonoční obět (Beránek Boží = Ježíš Kristus). Tato č. předpokládá odpuštění, zpověď, pokání, půst. Vnější projevem č. je bílá barva, podpořená církevní tradicí (bílé roucho novokřtěnců, stále užívaný bílý nebo nový oděv na katolický obřad Vzkříšení).

Lit.: A. Navrátilová: „*Nečistí zeměli*“ v *posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu.* ČL 83, 1996, s. 21–31. [vf]

čištění studánek, otevírání (cídění, vylévání) studánek (studní) – obřad vesnických dívek, jenž měl zajistit čistotu vodního zdroje a přivolat vláhu. Konal se na jaře nebo v podletí obvykle po západu nebo před východem slunce. Racionální úkony při č. s. byly propojeny s magií a s projevy křesťanského kultu. Dívky-panny se společně ubíraly průvodem při modlitbě a zpěvu ke studánkám v katastru obce. Vodu vylévaly do stran přicházejících dešťů, vybíraly bahno, dno vyložily kamením. Házely do vody dřevěný křížek, drobkou chleba, tři vrbové proutky, kvítí. Nakonec studánku ovinuly zeleným věncem. Zpívaly duchovní písně (zejm. o Panně Marii) s prosbou o déšť, odříkávaly modlitby, k nimž někde přidávaly magická zařikání, nosily s sebou rozsvícenou hromničku. Obřadní úkony, modlitby a předměty měly posílit čistotu vodního zdroje, zabránit přístupu škodlivých sil, přinést vláhu. Vylévání studánek na principu imitativní magie se dělo opakovaně v době sucha. Po skončení práce si dívky vybíraly po domech za svou službu vejce,

máslo aj., z nichž se pak společně pohostily, jindy výtěžek z prodeje naturalíí použily na uspořádání muziky. Při obchůzce vodily dívky po domech královnu, malé děvče oblečené do bílých šatů, ověšené a bosé, a zpívaly *královské písně* (Humpolecko). Ve starších dobách vylévaly vodu ze studánky nedospělé nahé dívky, aby tak přivolaly déšť na osení, jak vyplývá ze svědectví misionáře F. Zelechovského, který zaznamenal obřad 1697 na Bechyňsku. Č. s. se udržovalo v 19. stol. ještě porůznu v Čechách a v oblasti Českomoravské vrchoviny. V obřadu lze spatřovat jednak ohlas dávného uctívání pramenů, jednak projev magického přivolávání vláhy, které má četné obdoby v evropské tradici. Zřejmá je souvislost s obyčejí královniček o letnicích. Č. s. mělo významnou sociální funkci. Šlo o službu ve prospěch obce, čistota vodního zdroje byla důležitá pro zdravotní poměry v místě. Ve starší době byl nedostatek péče o studánku pokládán za nedbalost dívek. Vyčistit lesní nebo luční studánku bylo příslibem štěstí (Humpolecko). Báseň M. Bureše *Otvírání studánek*, inspirovanou lidovým obyčejem, ztvárnil ve stejnojmenné vokální skladbě (1955) B. Martinů. V 70. letech 20. stol. docházelo pod tímto názvem k pokusům o obnovu vyuku v dětských folklorních souborech (Žďársko). – V období letnic mládenci čistili (*coudili, cūdili*) obecní studny jako službu obci. Svou práci zakončovali obvykle obchůzkou po domech s vybíráním odměny v naturalíích (vejce, koláče, obilí) i v penězích (střední a vých. Morava).

Lit.: A. Podlaha: *Zprávy misionářů o českých pověrách lidových z druhé polovice XVII. století.* ČL 4, 1895, s. 289–291; F. Teplý: *Vylévání studánek.* ČL 14, 1905 s. 29; Č. Zíbrt: *V. Krolmusa Slovník obyčejů, pověstí, pověr, zábav a slavností lidu českého.* ČL 16, 1907, s. 461–474; J. L. Mančál: *Vylévání studní.* Zálesí 4, 1922/23, s. 133–134; F. Sušil: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými.* Vyd. B. Václavka – R. Smetana. Praha 1941; Č. Zíbrt: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku.* Praha 1995, nové vydání. [ev]

Čítanka slovanská, zavedené označení známého sborníku slovanských pohádek v originálním znění, který vydal 1864 v Praze K. J. Erben. Úplný název sborníku zní: *Sto prstonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních.* *Čítanka slovanská s vysvětlením slov.* Ve své době šlo o unikátní pokus ukázat českému čtenáři charakteristické rysy pohádkové tradice všech slovanských větví, včetně tehdy málo poznaných Bulharů nebo Kašubů. Předchozí podobné pokusy (Petrohrad 1840) zdaleka neobsahovaly ukázky tvorby

všech Slovanů (jen polské a srbské). Erbenův sborník, známý podle svého podtitulu jako Č. s., přináší v úvodní části pohádky české, především tři texty, které náležejí ke klasickým ukázkám pohádkového stylu a k nimž se editor právem přihlásil jako autor (*sepsal* K. J. E.): *Tři zlaté vlasy děda Vševeda*; *Dlouhý, Široký a Bystrozraký*; *Zlatovláška*. Mezi české pohádky dále K. J. Erben vřadil svůj text *Rozum a štěstí* (AaTh 945) a dětskou pohádku s vloženými verši o *Otesánkovi* (AaTh 406, 2028); další texty, jak to odpovídalo převládajícímu dobovému úzu, získal zprostředkovaně: soubor pověstí o domácím skřítku *Raráš a šetek* od studentů akademického gymnázia, fabulát *Ježinky* (na rozmezí pohádky a pověsti) od B. Němcové a J. Franty-Šumavského. Na svou dobu ojedinělé je zařazení ukázek místních dialektů; K. J. Erben převzal dva valašské texty B. M. Kuldy, pro ukázkou hanáckého nářečí zvolil způsob později nepřijatelný: látku *Švec a čert* z vlastního archivu dal přeložit místním rodákem do hanáčtiny. O ukázkou chodského dialektu se postaral sám vřazením vlastního záznamu textu *Jirka s kozú*, který je v dějinách české folkloristiky prvním uvědomělým pokusem o přímý terénní zápis (po r. 1842). – Č. s. pro obtížnost srozumitelnosti jednotlivých slovanských jazyků nemohla uspokojit širší publikum. Autor proto připravil edici vybraných textů v překladu do češtiny, *Vybrané báje a pověsti národní jiných větví slovanských* (1869). Obsahuje 90 textů, z nichž některé se vnímají jako integrální součást české tradice, poněvadž byly opakovaně přetiskovány pod Erbenovým autorstvím. Patří k nim *Otvírací bylina*, *Zázračný visutý zámek* (pův. srbochorvatské texty) a *Almužna* (polská). Zdomácněly i látky, v nichž Erbenův překlad uchoval původní kolorit (v látce *O žabce královně* je hrdinou carevič a nikoli princ; k obecnému povědomí patří *Nesmrtelný Kostěj*, jehož původní rozvitý epický styl autor přizpůsobil prostšímu a stručnějšímu vyprávěcímu stylu českému). Také pro Čechy kuriózní látka *Vlčí pastýř* (z Chorvatska) zapustila v č. zemích kořeny a v českém povědomí přetrvává i pův. ruský text *Sněhurka*, který obecně známou grimmovskou látku o *Sněhurce a sedmi trpasličích* připomíná jen jménem hrdinky. – Odborníky překvapuje, že K. J. Erben, nejvýznamnější klasik české národní pohádky, publikoval za svého života jen necelé dvě desítky textů (většinu z nich získal navíc ze sběrů svých přátel): kromě pohádek v Č. s. dva texty v časopisu *Česká včela* (1844), dva ve *Zlatých klasech* (1854), dětské řetězové pohádky v písňové sbírce *Prostonárodní české písně a říkadla* (1864) a přebásnění

ve formě balady v básnické sbírce *Kytice z pověstí národních* (1853).

Lit.: A. Grund: *Karel Jaromír Erben*. Praha 1935; K. J. Erben: *Slovanské pohádky*. Vyd. J. Horák. Praha 1952; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová: *Umělecká transformace folklorních vypravěčských postupů v Erbenových pohádkách*. ČLit 19, 1971, s. 428–451. [dk]

čizba, čihařství, čizbářství, ptáčnictví – lov drobného ptactva různými praktikami. Byla značně rozšířena v podhorských oblastech, zvl. v podhůří Krkonoš, Krušných hor a Šumavy, ale místy i ve vnitrozemí hl. mezi skláři, horníky a drobnými řemeslníky ještě koncem 19. stol. (poslední ptáčníci žili v 50. letech 20. stol. v podkrušnohorských hornických obcích, např. v Unčíně). Vedle lidových vrstev, pro něž se stala nejen zálibou, ale často také doplňkovým zdrojem obživy, se na č. podílela i venkovská inteligence. Mentalitu ptáčníka výstižně vyjádřil A. Stašek (1843–1931) v ševci Brabencovi (postava ze stejnojmenné povídky 2. dílu *Blouznivců našich hor*), který po vydání nařízení o zákazu lovu zpěvných ptáků (1870) se kvůli svým zpěváčkům soudil, leč bezvýsledně. Motiv č. se objevuje také v dílech jiných klasiků české literatury, jako u V. K. Klicpery (1792–1852), K. V. Raise (1859–1926), A. Jiráka, K. Světlé, J. Šíra (1859–1920) aj. Cenné informace o č. poskytují také prameny lidové provenience, jejichž autory jsou podkrkonošští písmáci V. Metelka (1808–1867), rolník J. Zeman (1862–1945), krejčí F. Housa (1861–1922) ad. O č. psal také vysoký lékárník J. Kramář (1814–1895) a lékař J. K. E. Hoser (1770–1848). Č. měla též ohlas v kramářské písni, v lidových příslovích a pranostikách (*svatý Matěj otvírá ptáčkům zobáky, svatý Josef předkládá ptáčkům noty; Šimona Judy vyhátní čihaře z budy; z ptačího pysku málo zisku; kdo jest milovníkem ptačího pysku, nemá leč hovínko k zisku*). – Č. byla oblíbená už ve středověku. Zatímco lov se stal výsadou panskou a lid byl z této kratochvíle i užítku, který z něho plynul, vyloučen a pytláctví se přísně trestalo, zákazy lovu se nevztahovaly na odchyt drobného ptactva. Ve *Zřízení zemském království Českého* z r. 1564 se ve 25. článku uvádí, že *sedláci žádně myslivostí věsti nemají na gruntch svých i cizích ... pod trestem vězení dvoudělního... Než na ptáky a sítkami na čihadlech, s sklony, se lpem, tu myslivost věsti mohou s volí pánov těch, či jsou gruntové*. Lid se věnoval č. spíše z nouze. Na panstvích byli i ptáčníci z povolání; ptáky chytali na velkém čihadle a část úlovku odváděli jako daň vrchnosti.

Ale čihadla, po nichž se v Krkonoších a jinde zachovala řada místních názvů, drželi lidé s povolením vrchnosti nejen pro výdělek, nýbrž i pro zábavu a platili z nich roční poplatek, *čížebné*. Na č. se totiž dříve nedívali s odporem jako na hubení ptactva; i ten nejušlechtilejší pták (skřivan, slavík, stehlík) byl ptákem užítkovým, a proto byla č. pokládána za nevinnou a ušlechtilou zábavu, již se někdy také věnovali svěští i duchovní hodnostáři. První důležité omezení, týkající se času lapání ptáků, vzešlo z českého sněmu 1575. Usnesení zakazovalo lov čížebních ptáků od masopustu až do sv. Víta (15. 6.), vyjma krkivonosek, které hnízdí v zimě, a skřivanů, kterých byla tehdy asi hojnost. Ptáčníci museli být velmi výkonní, protože panská kuchyně spotřebovala drobných zpěváčků ohromné množství. Pro panskou čeeď se však ptáci (kvíčaly), jak vyplývá např. z účtů z jindřichohradeckých špitálů z l. 1485–1587, připravovali jen o vánočních svátcích. – Ptáci se chytali především na čihadlech. Vedle dobových pramenů a dochovaných toponym je dosvědčují vyobrazení a popis v Komenského *Orbis pictus* (1658), kde jsou zachyceny všechny způsoby chytání, jež se (až na lapání do skřípce) uchovaly do počátku 20. stol. B. Balbín psal o čihadlech na chlumeckém panství hraběte Františka Kinského, na nichž se prý nachtaly *tisíce tisíců čížků*, usmrcovaných jen stisknutím ruky. Zákaz chytání ptactva z r. 1681 zřejmě neměl velký účinek, neboť se týkal jen císařských lesů; podobné zákazy někdy vydávaly i vrchnosti. Na druhé straně vrchnost vybavovala některé poddané různými privilegii, např. hutmistry mj. i právem č. k zajištění dobrého chodu sklárny. Provozování č. potvrzuje řada zpráv také z 18. a 19. stol. J. K. E. Hoser napsal 1804, že na vyvýšeninách kolem Vrchlavě je každý podzim 15–18 čihadel a není zvláštností, když po mnohá rána na jediném z nich pochytají 8–16 mandelů (tj. 120 až 240 kusů) malých ptáčků různých druhů. Z velkého množství chycených ptáků slouží část jako vítaná potrava místních obyvatel, mnoho set kop se odtud odesílalo. – Veliká obliba chytání pěvců vedla české gubernium 1804 k upozornění na škodlivost hubení zpěvného ptactva, 1819 k zapovězení chytat zpěvné ptáky na jaře a 1837 gubernium nařídilo zakročovat proti hubení ptactva i na trzích, kde se mají mrtví či živí ptáci, kteří se prodávají, zkonfiskovat, je-li to v době zákazu lovu (tj. od 1. 3. do 31. 8.). – Ptáčci se prodávali na trzích v podkrkonošských městech obvykle svázání po mandelích ještě počátkem 20. stol. Až do konce 19. stol. přicházeli v zimě v Pod-

krkonoší ptáčníci z hor a prodávali po domech kvíčaly a brkoslavy. Jednotlivci je kupovali jen po pár kusech (nejvýše tucet či mandel), hospodským, k slavnostním hostinám apod. se ptáci prodávali na kopy (kolem r. 1910 se za slavíka platilo 5 zlatých). – Ve starých českých kuchařkách je velký počet předpisů na úpravu drobných ptáčků; někdy jich tam bývá dokonce více než na přípravu vepřového masa. Tyto recepty dokládají časté a oblíbené konzumování drobného ptactva spíše v městských domácnostech, avšak ani u venkovského lidu to nebylo jídlo neznámé (v koledě V. Metelky nese jeden z *daráků* Ježíškovi tři kopy jíkavců). V Podkrkonoší bylo běžné konzumování kvíčal, z nichž se vařila buď polévka, nebo se pekly. Jedli se také brkoslavi, někdy i drozdi, ze stažené vrány vařili silnou polévku, kterou v časech nouze připravovali i z vrabců, jež jediným obratným hmatem stáhli z kůže a zároveň jim utrhlí hlavu. Pochoutkou byla vraní nebo špaččí mláďata, vybraná před výletem z hnízda. V některých rodinách jedli ptáky z hladu, aby si doplnili jídelníček o kousek masa a hl. o silnou polévku, ale častěji to byl mls. Někdy pekli ptáky s vepřovým masem. Vrabce si rádi chytali a také sami pekli odrostlejší chlapci. Pro maso se ptáci chytali zejm. do r. 1870, kdy už zákaz lovu drobného ptactva č. ve velkém omezoval. Nepřestala však najednou, neboť ještě v 90. letech 19. stol. přicházeli např. jilemničtí páni (starosta, lékárník, lékař) odpoledne v době lovu na čihadlo pro nachytané ptactvo. Kvíčaly se chytaly až do r. 1930 (ojediněle i později) na jídlo nebo na prodej obchodníkům ve městech. Zvl. mládeži poskytoval tento lov malý výdělek. Ale chytali je jak mladí, tak starší, většinou chudí tkalci nebo lesní dělníci. Od 2. poloviny 19. stol. se drobní ptáci stále více chytali hl. pro zpěv. Mnozí chalupníci je také ochočovali, některé učili zpívat, leckde je vypouštěli z dřevěných klecí a ponechávali volně létat po světnici, kde ptáci chytali škodlivý hmyz. Chovali se poněvíc čermáci, čížkové a černohlávci. Někdo držel v zajetí i více ptáčků; zvykli si na ně natolik, jako by patřili do rodiny; ulétli čermák ze světnice, věštilo to prý neštěstí. V 19. a počátkem 20. stol. zvl. v Podkrkonoší bylo jen málo domácností, kde by nevisela klíčka se stehlíkem, drozdem, čermákem či jiným ptákem; lidé mívají těchto klecí hned několik a existovaly světnice ověšené ozdobnými, vlastnoručně vyrobenými klíčkami. Péče o ptáky v zajetí byla pracná, obzvláště zpočátku, než si chovanci na nové prostředí přivykli; někteří ptáčci také v klíčkách zahynuli. Klece bylo třeba

denně čistit, ptákům dávat potravu a stále dodávat čerstvou vodu. Získávání potravy pro větší počet ptáků držených v zajetí bylo náročné. Měkkozubí ptáci dostávali především moučné červy. Bedýnky s červy (nejlépe se hodily poměrně široké a nevysoké truhlíky) se ukládaly v teple u kamen nebo pod postelí. Červi se pohybovali v pilinách a otrubách, do nichž byl vložen starý hadr nebo králíčí či jiná kůže. Larvy získal ptáčník od mlynáře. Měkkozobce krmili někteří ptáčníci také nastrouhanou mrkví s houskou namočenou v mléce, natvrdo uvařeným a nakrájeným vajíčkem a masem, ale hl. jim sbírali mravenčí vajíčka, někde pro ně chytali i jepice. Mravenčí vajíčka získávali ptáčníci nebo prodavači těchto vajíček nejčastěji tak, že u velkého mraveniště (*kopce*) rozprostřeli plachtu (*loktuši*), jejíž okraje směrem ke středu přeložili a naskládali pod ně smrkovou kůru. Ptáčník pak motykou narušil mraveniště, z něhož lopatou přehodil do plachty vrstvy s největším počtem vajíček; vrstvy s chrastím potom nasypal okolo plachty. Mravenci pak překotně přenášeli kukly pod smrkovou kůru k okrajům plachty. Asi po dvou hodinách se odstranilo roští a nashromážděné kukly vysypali z plachty na připravené plátýnko. Nejrychleji tato práce postupovala za slunečného počasí. Mravenčí vajíčka se na zimu sušila na plechu v troubě, na kamnech i v pecích, pokud ještě koncem 19. stol.

existovaly. Usušená vajíčka se uchovávala v plátěných pytlících, uložených na suchém místě. Existovaly i jiné praktiky získávání mravenčích vajíček. Jepice se lapaly v srpnu u řeky do plachet pomocí svítilny; byly však spíše doplňkem ptáčích potravy. Tvrdozobé ptáky v zajetí jejich milovníci krmili ptáčím zobem (semenec, mák, lněné semeno, proso). Kdo choval kosy nebo drozdy, připravil jim na zimu zásobu bobulovin. Pro jíkavce, zvonky a jiné ptáky se sbíraly jeřabiny, které se sušily v pugýtkách zv. *jeřabec*, čížky chovatelé krmili olšovými šištičkami. – Existovaly různé techniky lovu: vedle nejjednoduššího způsobu chytání do ruky nebo pod síto (obě techniky praktikovali hl. chlapci, spíše ze zábavy, při lovu vrabců) byly nejvíce zastoupeny čtyři základní způsoby lidového lovu ptactva: chytání na lep, do ok, do skříněk a do sítí; každý z těchto způsobů měl řadu variant. Ve velkém se ptáci chytali v době tahu na čihadlech, kde se kombinovalo více uvedených loveckých praktik. – K *chytání na lep* sloužily obvykle *vějičky*, proutky pomazané lepem, kladené na místa, kde stehlíci, čížci a jiní ptáci nejčastěji sedávají, tedy v křovinách, v lesích, u vody. Tak vzniklo chytání *na rohatinku* (umělý stromek s vějičkami), *na hrázku* (1–2 vějičky na konci dlouhé tyče), *na studánky* (mřížka z vějiček na malé a mělké vodní ploše), *na bodlák* (vějičky na semeníku rostliny), *na rožeň* (zkřížené vějičky položené na křídlech pěnkavy), ale také *do kornoutů* vymazaných lepem apod. Čížky chytali v olších na hrázku, tedy pomocí tyče zakončené dvěma vějičkami: ptáčník se tiše přiblížil ke stromu a vyhlédnutému ptáku rychlým pohybem přetřel křídélka, která pak od lepu pracně čistil např. popelem. Lep si ptáčníci sami připravovali vařením z bobulek jmelí. – K lákání ptáků sloužil *volavec* (*volák*, *volavý*, *volavý pták*), obvykle samička, kterého si ptáčníci vysoce cenili; mnozí ptáčníci dovedli některé druhy ptáčích volání napodobit sami, a to buď ústy, nebo pomocí jednoduchých pomůcek. Pro zpěv se chytali jen samečkové. Poznávali je např. podle zabarvení, někteří ptáčníci používali k jejich určení i prsten či závaží (*perpentykl*), zavěšené na motouzku: jestliže těleso nad obráceným ptáčkem začalo kroužit, šlo prý o samičku, zatímco kyvadlový pohyb určoval samečka. Bezohlední ptáčníci drželi chycené zpěváčky několik dnů ve tmě, aby potom lépe zpívali, někteří jim proto denně překrývali klec. Mnohem déle takto *blendovali* volavé ptáky, které vynášeli na světlo až asi čtrnáct dnů před č. – Nejvíce se chytalo na podzim, a to brzy z rána, ještě za šera. Kvíčaly i jiné ptáci, určení na stůl, se chytali hl. *do ok*, vyrobených obvykle z koňských žíní. Oka se kladla nejčastěji

před trs jeřabin. Oblíbenost této techniky v Krkonoších i jinde potvrzuje řada názvů: *pruhla, pruhle, škrouchle, šprengle, špruhle, špruchle, špruše*. Často užívanou variantou bylo chytání *do pletek*, zavěšených na jednoduché umělé konstrukci, a *na sklon* či *na prut* (stažení oka na principu rychlého uvolnění napnutého prutu z jeřábu nebo z jiného stromu či keře s ohebnými větvemi). Také tomuto zařízení se někde říkalo *špruhle*. – Třetím typem je lov ptáků *do skříňky* či *do trubličky*, zhotovené ze silnějších nařezaných prutů či hůlek a opatřené jednoduchým uzavíracím zařízením, víkem. Kladly se do křovin, na stromy, ale často i na zem. V zimě do nich chytali sýkory, na podzim hl. čermáky, pro které je podle potřeby zapouštěli i do země; chlápci se někdy spokojili jen s vyhloubenou jamkou opatřenou samosklápěcím víkem (*sklopec*). Za návnadu sloužili červi, nejlépe tzv. mouční z domácí produkce. Na podobném principu, jako je chytání do skříňek, jsou založeny i klece s mechanickým uzávěrem. S touto technikou souvisí také chytání *pod sejto, pod bedýnku, pod koš*, dále chytání vrabců na mlátě (např. uzavřením vrat stodoly pomocí provázku v okamžiku, kdy tam na nasypané zrno vletlo ko nejvíce ptáků). – Do *sítí* se chytalo na čihadlech, budovaných na ohrazené ploše asi 8 × 15 i více metrů na okraji lesa, kudy přelétávala ptačí hejna. Uprostřed měl čihař maskovanou *boudu*, částečně zapuštěnou do země. Kousek od boudy stál ze smrků naaranžovaný keř, jehož větvíčky, zbavené jehličí, byly natřeny lepem a posypány semencem k lákání ptáků. Celý keř bylo pak možno zatažením provázku z boudy uzavřít dvoudílnou sítí, jejíž levá část vybíhala v dlouhý rukáv *zv. chobot*, z něhož se chycení ptáci dobře vytahovali. Volavci byli jednak v klíčcích ukrytých ve smrkovém plotě, jednak byli přivázáni na nitích u keře na dlouhých šňůrách upevněných na kolíku v boudě; přivázání ptáci volně běhali po zemi a při zatažení za dlouhou šňůru vzlétli a upozorňovali tak letící hejna na svou přítomnost. Vedle tohoto druhu čihadel *zv. na přílet* (ptáci přilétávali na keř) se budovala čihadla *na spád*, na kterých byly vysoké soušky. V malém se ptáci chytali do sítěk *zv. flákačka*, ale i *sítka, sítko*, které byly navlečeny na kruhový nebo obdélníkový rám. Sítky jsou dvojího druhu: jednoduché samosklápěcí k lovu měkkozobců a dvojité se dnem k chytání tvrdozobců, které se uváděly do pohybu provázkem. Při lovu do sítěk se užívalo návnady i volavých ptáků. – Ojedinele se používaly i jiné praktiky, jako ubíjení kamenem, střílení prakem, opíjení (za návnadu sloužilo zrno namočené v lihu) apod. Bylo zvykem také vybírat k snědku mláďata (zvl. špačci) z velkého

počtu budek k tomu účelu rozvěšených (údaj k r. 1870). – Všechny uvedené způsoby lovu ptactva jsou starobylé, vesměs doložené ze středověku. Byly rozšířeny téměř na celém území Čech, Moravy a Slezska, ale také v jiných zemích Evropy i mimo ni. Technika č. má tedy ve svém základě univerzální charakter, liší se pouze varianty a intenzitou užívání některých způsobů lovu. Tento poznatek potvrzují i pohraniční hory, kde bývalá jazyková hranice neměla na způsob č. žádný vliv. Češi i Němci tu chytali ptactvo stejnými technikami. Rozdíl byl ovšem v terminologii, a to především v názvu *čizba* a ve slovech odvozených (čihadlo, číhati, číhačka atd.), pro které Němci používají složeniny *Vogelfang*. Češi žijící v bývalé německé jazykové oblasti si slovo č. neosvojili a nahrazovali je souslovím *lov ptáků*. – Provozování č. v podhorských krajích bylo dáno sociálním složením obyvatelstva. Směrem k rovinám č. ustupovala a v ryze zemědělských krajích se prakticky neprovozovala. Naopak sedláci (jak je známo např. z Polabí) pronásledovali podkrušnohorské ptáčnický někdy mnohem energičtěji než četníci, když si počátkem května přišli do hájů při Labi nacytat slavíky. Č. vymizela téměř beze zbytku v 50. letech 20. stol. Vztah obyvatel k drobnému ptactvu se projevuje v zimě instalací nejrůznějších druhů krmítek, která se zvl. v Krkonoších stala nedílnou součástí horských zahrádek. Oficiální odchyt ptáků ornitology pro vědecké účely s tradiční č. nesouvisí.

Lit.: J. A. Komenský: *Orbis sensualium pictus. Svět v obrazech*. Praha 1942, s. 116–117, přetisk 1. vyd. z r. 1658; F. Tichý: *Jak se u nás číhařilo čili s tatínkem na čermáky*. Horské prameny 1,

1937/38, s. 95–97; V. Šmelhaus: *Kvývoji ptačího skřípce*. ČE 8, 1960, s. 316–319; V. Šmelhaus – J. Andreska: *Klaretovské číhařské názvosloví*. Práce výzkumných ústavů lesnických ČSSR 20, 1960, s. 211–224; M. Holubec: *Čizba v Krkonoších*. Krkonoše 11, 1978, č. 11, s. 20–21; R. Gränitz: *Vogelfang im Erzgebirge*. Sächsische Heimatblätter 27, 1981, s. 97–137; A. Plessingerová: *Čizba v Krkonoších a krkonošském podhůří*. ČNM H 151, 1982, s. 184–199; J. Andreska – E. Andresková: *Tisíc let myslivosti*. Vimperk 1993, s. 382–391; K. Špaček: *O čizbě v Kopřivnici*. VSONJ 43, 1989, s. 52–54. [jv]

čizmy viz boty

Čtrnáct pomocníků v nouzi, skupinové vyobrazení svatých mučedníků, kteří před smrtí nabídli Bohu, že poskytnou pomoc každému, kdo o ni v jeho jménu požádá. Jsou to: Achatius s trnovou korunou a křížem, Barbora s věží, kalichem a hostií, Blažej jako biskup se svíci, Cyriakus s ďáblem, Dyonisius s vlastní hlavou v náruči, Egidius jako opat s knihou a laní, Erasmus se zahroceným motákem na přízi (zaměněný někdy za Mikuláše z Míry), Eustach s parohy a křížem, Jiří jako rytíř s drakem, Kateřina Alexandrijská s kolem nebo mečem, Kryštof nesoucí Ježíška, Markéta s drakem-ďáblem, Pantaleon s rukama přibítyma ke stromu, popř. s nádobkou na masti a na moč, a Vít s kohoutem. Někteří mučedníci bývají nahrazeni jinými, např. Dorotou, Linhartem, Mangoldem či Osvaldem. Kompozice bývá doplněna postavou Krista nebo Sv. rodinou. Idea zobrazení svatých pomocníků (něm. *Vierzehnheilige Nothelfer*) vznikla údajně 1331 v Řezně a zlidověla prý od zázračného vidění klášterního pasáčka v l. 1445–1446 v místě, na němž pak 1744 postavil Balthasar Neumann klášterní kostel *Vierzehnheiligen* v Bavorsku. Ze zobrazených světců a světců podstatná část nebyla v č. zemích předmětem náboženské úcty, a proto se v českém lidovém prostředí toto ikonografické schéma objevuje zřídka, zřejmě jako důsledek cizího vlivu, např. v malbě na skle z pohraničních území Čech a opavského Slezska a v drobné zlidovělé grafice.

Lit.: J. Vydra: *Folk painting on glass*. London b. r. [1956], obr. 9, 51 a 79; G. Schreiber: *Die vierzehn Nothelfer in Volksfrömmigkeit und Sakralkultur*. Innsbruck 1959; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 270–271; L. Skružný: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996, s. 47; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 71–72. [rj]

čtverylka viz kontratanc